

Kartografinio diskurso semiotika: 1613 m. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemėlapiu analizė

ĮVADAS

Kartografinio diskurso vieta semiotinių tyrimų lauke yra dviprasmiška. Viena vertus, žemėlapius tiria vadinamoji kartografinė semiotika. Ši kartografinės komunikacijos šaka remiasi amerikietiška, Charles'o Sanderso Peirce'o plėtotą semiotikos samprata (ši semiotika apibrėžiama kaip „mokslas, tiriantis ženklus ir ženklų sistemas“¹) ir analizuoja „realių ir abstrakčių objektyvaus pasaulio savybių ir sampratų“ informacijos perdavimo „specialiomis grafinėmis priemonėmis bei ženklais“² taisykles ir principus. Kitaip tariant, kartosemiotika apsiriboja kartografiniuose tekstuose naudojamų ženklų tipologizavimu ir jų sintaksės, semantikos bei pragmatikos aptarimu.

Kita vertus, kartografinis diskursas patenka ir į Paryžiaus semiotikos mokyklos akiratį. Prancūziškoji semiotika, apibrėžiama kaip universali reikšmės teorija, kitaip nei amerikietiškoji, tiria ne pavienius ženklus, bet tekstus – prasminius darinius, kurių reikšmė nėra lygi juos sudarančių ženklų reikšmių sumai. Sukonstruotų, imanentiškų diskursų prasmę atskleidžia ne pavienių ženklų tyrimas, bet vidinės

¹ Marytė Dumbliauskienė, *Kartografinės komunikacijos pagrindai*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2002, p. 8.

² *Ibid.*, p. 17.

teksto struktūros (diskurso elementų santykių ir skirtumų visumos) analizė.

Kartografinis diskursas prancūziškosios semiotikos interesų lauke drauge su kitais vizualiaisiais teksta is atsidūrė praėjusio šimtmečio antroje pusėje, kai Algirdas Julius Greimas „pradėjo savo „ikonografinį posūkį“³, pagrįstą sisteminiu mąstymu ir įsitikinimu, „kad semiotika – verta šitaip vadintis – turi gebėti paaiškinti visas reikšmės pasireiškimo formas nepriklausomai nuo atitinkamos išraiškos substancijos“⁴. Daugiau nei po trisdešimties metų, „sekdamas nepamirštamuoju mokytoju“⁵, į šį „ekstraestetinio vizualinio teksto žanrą“⁶ atsigrėžė Felixas Thürlemannas, 90-ųjų Greimo gimimo metinių proga surengtoje konferencijoje pristatęs pranešimą „Paukščių akimis: sakymo struktūra tam tikros rūšies geografiniuose žemėlapiuose“. Thürlemannas ne tik atkreipė dėmesį į žemėlapių skaitymo specifiką ir dvejopą žemėlapiu adresato žvilgsnį, bet ir analizavo kartografiniame diskurse veikiančius įjungimo ir atjungimo mechanizmus.

Mintis, kad kartografinis tekstas tampa kelionės erdve, semiotiniu požiūriu atrodo įdomi. Juk, perfrazuojant Greimą, „kryptis arba, filosofiskai kalbant, intencionalumas“⁷ ir yra prasmė. Prancūzų kalboje žodis „sens“ turi keletą reikšmių, „šalia tokių pasakymų, kaip „gyvenimo prasmė“ arba „istorijos prasmė“⁸ pateikiamas pavyzdys „draudžiama kryptis“ (pranc. *le sens interdit*) randa atgarsių ir Juriiaus Lotmano tekstuose. Diskurso siužetiškumą Lotmanas sieja⁹ su draudimo nepaisymu, semantinio lauko ribos kirtimu, kitaip tariant, judėjimu draudžiama kryptimi.

Siužetiškumo apibrėžimas per perėjimą iš vieno būvio į kitą yra artimas Greimo tyrinėtai naratyvumo sampratai. Naratyvumą įpras-

³ Felix Thürlemann, „Paukščių akimis: sakymo struktūra tam tikros rūšies geografiniuose žemėlapiuose“, in *Baltos lankos*, Nr. 30, Vilnius: Baltos lankos, 2007, p. 49.

⁴ *Ibid.*

⁵ *Ibid.*, p. 50.

⁶ *Ibid.*

⁷ Algirdas Julius Greimas, *Semiotika: darbų rinktinė*, Vilnius: Mintis, 1989, p. 84.

⁸ *Ibid.*, p. 83.

⁹ Юрий Лотман, „Структура художественного текста“, in Юрий Лотман, *Об искусстве: структура художественного текста. Семиотика кино и проблемы киноэстетики. Статьи, заметки, выступления, 1962–1993*, Санкт-Петербург: Искусство-СПБ, 1998, p. 221–229.

ta laikyti teksto savybe¹⁰, požymiu, kad diskursas yra pasakojamojo pobūdžio, jame *kas nors vyksta*. Kitaip tariant, naratyviniame diskurse kalbama apie transformacijas, virsmus. Atsiribojus nuo paviršinio figūratyvumo (konkrečių laiko, vietos aplinkybių ir veikėjų) minėtąjį vyksmą siekiama aprašyti abstraktesniu lygmeniu ir redukuoti jį į pasakojimo formulę – naratyvinę schemą. Šioje schemoje fiksuojamas radikalus subjekto ir objekto santykio pokytis, apibrėžiamas per disjunkciją arba konjunkciją.

Greimo ir Lotmano svarstymų fone Thürlemanno tekstas galėjo tapti atspirties tašku tolesniems kartografinio diskurso naratyvumo tyrimams, tačiau (tikriausiai dėl savo ekstraestetinės prigimties) žemėlapiai taip ir liko vizualinės semiotikos interesų paribyje. Ir šiandien kartografinis diskursas nėra populiarus, veikiau egzotinis semiotinės analizės objektas, o jo tyrimo galimybės vis dar yra nepakankamai apibrėžtos. Šio darbo tikslas – užpildyti šią spragą.

Kalbą apie kartografinio diskurso semiotiką reikėtų pradėti nuo paties žemėlapių sampratos. Nors įprasta žemėlapius laikyti „viena vizualiųjų tekstų rūšimi“¹¹, kartografiniam diskursui apibrėžti dažnai vartojamas ne atvaizdo, bet aprašymo (lot. *descriptio*) terminas. Anot Svetlanos Alpers, tokiu būdu pabrėžiama, kad „vaizdai yra nupiešiami ar išraižomi *tarsi raštu*“¹². Šią kartografinių tekstų savybę ji sieja „ne su žodžių galia [retorika – J. B.], bet su vaizdinės reprezentacijos režimu“, kurį vadina *kartografavimu*. Savo straipsnyje Alpers pateikia Robinsono ir Petchenik pasiūlytą žemėlapių apibrėžimą, kuris, palyginti su žodyniniu („viso Žemės (ar kito dangaus kūno) paviršiaus ar jo dalies brėžinys arba kitoks sumažintas atvaizdas (ppr. plokštumoje)“¹³), yra ir glaustesnis, ir universalesnis: „žemėlapis yra grafinė aplinkos (*milieu*) reprezentacija“¹⁴.

¹⁰ Algirdas Julien Greimas, Joseph Courtés, *Semiotics and Language. An Analytical Dictionary*, Bloomington: Indiana University Press, 1982, s. v. *narrativity*.

¹¹ Thürlemann, *op. cit.*, p. 58.

¹² Svetlana Alpers, „The Mapping Impulse in Dutch Art“, in *Art and Cartography. Six Historical Essays*, ed. by David Woodward, Chicago and London: The University of Chicago Press, 1987, p. 69.

¹³ *Lietuvių kalbos žodynas*, XX tomas, Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla, 2002, s. v. žemėlapis.

¹⁴ Alpers, *op. cit.*, p. 69.

Aplinką suvokiant kaip tam tikrą sferą, kurioje „kas nors vystosi ir veikia“¹⁵, galima kalbėti apie jos netolydumą. Žemėlapiu reprezentuojama sfera turi centrą ir periferiją (aplinka susidaro *aplink* ką nors), yra „suformuota ir transformuota“¹⁶ bei apibrėžiama „per santykį su tuo, kas ji nėra“¹⁷. Ši sfera yra erdvė. Būtent per topologines struktūras žemėlapis prabyla ir aprašymo režimą (jį siejame su išankstiniu įvardijimu¹⁸ ir nesiūžetiškumu) pakeičia pasakojimo režimą, stebėtojas („Spectatori humano“) virsta skaitytoju („Lectori S.“), keliautoju, subjektu. Erdvinis teksto matmuo leidžia kalbėti apie kartografinio diskurso siužetiškumą ir naratyvumą ir kelti klausimą – kuo žemėlapis skiriasi nuo kitų grafinių erdvės (ar aplinkos) reprezentacijų (peizažų, panoramų ir kt.)?

Norint išsiaiškinti kartografinio diskurso prigimtį, reikia klausti, ne kas yra žemėlapis, bet kaip sukonstruotas diskursas, kuris laikomas kartografiniu, kokia yra vidinė tokio diskurso sąranga. Priimant prielaidą, kad žemėlapis – tai vizualusis tekstas, sutinkama įsiklausyti į „antrinę kalbą“, kuria ne tik dailės, poezijos ar kurie nors kiti kūriniai, bet ir natūraliojo pasaulio objektai mums „prabyla *kitaip*“: kitaip nei esame įpratę juos „skaityti“ remdamiesi natūraliosiomis kalbomis ir kultūriniu tinkleliu¹⁹. Būtent dėl šios antrinės kalbos „funkcinis socialinės komunikacijos objektas gali transformuotis į „estetinį“ objektą, aukštinantį ortogonalumo grožį“²⁰. Taip brėžiamos analizės gairės: prieš figūratyvinės ir naratyvinės analizės žingsnius įsiterpia plastinio teksto lygmens tyrimas.

Analizei pasirinktas tekstas – 1613 m. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemėlapis – yra įdomus keliais aspektais. Pirmiausia savo unikalumu. Tai yra pirmasis LDK žemėlapis, kurį „sudarė ne užsienio, bet Lietuvos specialistai“²¹, jis pasižymėjo tikslumu ir gerokai

¹⁵ *Lietuvių kalbos žodynas*, I tomas, Vilnius: Minties leidykla, 1968, s. v. aplinka.

¹⁶ Algirdas Julius Greimas, „Topologinės semiotikos linkiai“, in *Baltos lankos*, Nr. 34, Vilnius: Baltos lankos, 2011, p. 144.

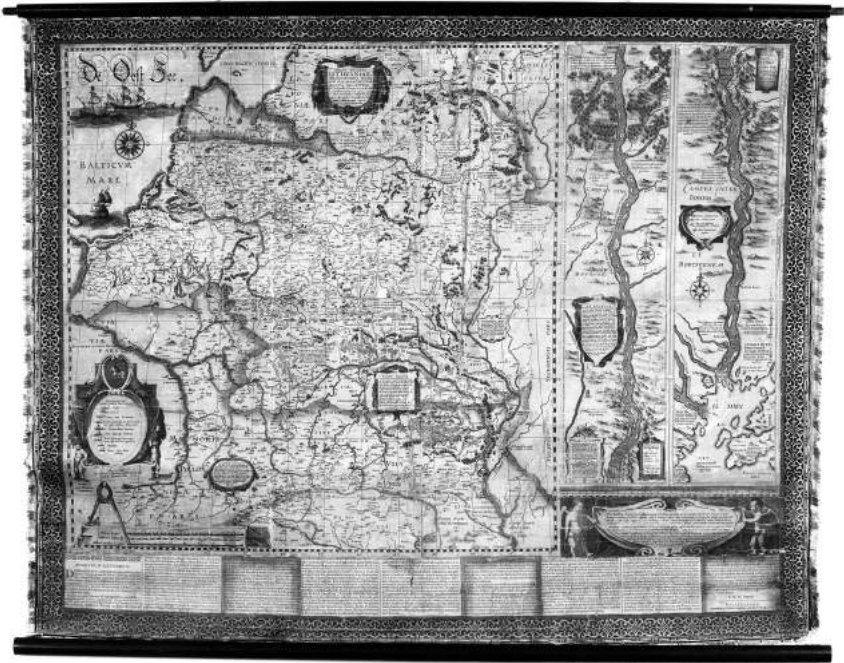
¹⁷ *Ibid.*, p. 145.

¹⁸ Greimas, Courtés, *op. cit.*, s. v. description.

¹⁹ Eric Landowski, „Po dvidešimties metų“, in *Baltos lankos*, Nr. 23, Vilnius: Baltos lankos, 2006, p. 68.

²⁰ Algirdas Julius Greimas, „Figūratyvinė semiotika ir plastinė semiotika“, in *Baltos lankos*, Nr. 23, Vilnius: Baltos lankos, 2006, p. 96.

²¹ *Lietuva žemėlapiuose*, sud. A. Bieliūnienė ir kt., Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2011, p. 120.

1 PAV. 1613 m. LDK žemėlapis iš Upsalos universiteto bibliotekos rinkinio

lenkė sudarytuosius to meto Vakarų Europoje. Žemėlapis pripažįstamas vienu „geriausių Renesanso epochos kartografijos darbų. Beveik pusantro šimto metų jis buvo Europos kartografų kopijuojamas, perdirbinėjamas ir spausdinamas įvairiuose atlasuose“²².

Anot žymaus Lietuvos geografo Vaclovo Chomskio, šiam tekstui skyrusio savo disertaciją, „1613 m. Lietuvos žemėlapis nėra paprastas Lietuvos kunigaikštystės žemėlapis, bet stambus Lietuvos kartografijos studijų objektas“²³. Sutikdami su profesoriaus nuomone vis dėlto norėtume pridurti, kad šis tekstas vertingas ne tik savo geografiniu tikslumu. Su žemėlapiu susidūręs skaitytojas pirmiausia jį patiria

²² *Ibid.*, p. 120.

²³ Vaclovas Chomskis, *1613 m. Lietuvos žemėlapis. Jo analizė ir vertinimas Lietuvos kartografinio vaizdo raidoje. Disertacija geografinės mokslų kandidato laipsniui įgyti*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2004, p. 9.

kaip meninį diskursą (tam įtakos turi laikinis nuotolis ir sumenkęs teksto aktualumas), kurio struktūros sudėtingumas, jei tikėsime Lotmanu, yra tiesiogiai proporcingas perduodamos informacijos sudėtingumui. Jei žemėlapių kūrėjai būtų siekę pateikti vien tik geografinę informaciją, jų kūrinys paklustų kalbos ekonomijos principui ir būtų buvęs gerokai paprastesnis. Tačiau diskursas, su kuriuo turime reikalą, yra „daugiasluoksnis ir struktūriškai nevienalytis <...>“, galintis sudėtingai santykiuoti ir su jį supančiu kultūriniu kontekstu, ir su skaitytojų auditorija,²⁴ meninis tekstas.

Tyrimo objektu pasirinkę 1613 m. Lietuvos žemėlapių iš tiesų į analizės korpusą įtraukėme tris tekstus. Pirmasis šio žemėlapių leidimas, manoma, pasirodęs 1603 m., iki mūsų laikų neišliko. Tačiau yra keli skirtingi antrojo, 1613 m. leidimo variantai: su istoriniu geografiniu Lietuvos aprašymu ir be jo. Istorinis Lietuvos aprašymas figūruoja Upsalos universiteto (žr. pav. 1) ir Veimaro Hercogienės Anos Amalijos bibliotekoms priklausančiuose egzemplioriuose. O prie žemėlapių iš prof. Kazio Varnelio rinkinio istorinis Lietuvos aprašymas nepridedamas.

Kai kurių žemėlapių variantų papildymas rašytiniu tekstu sudaro sąlygas tirti rašytinės ir vizualiosios plotmių santykį kartografiniame diskurse. Posūkis nuo vizualiojo prie rašytinio teksto analizės verčia iš naujo užduoti tą patį klausimą – kokiais būdais kartografiniame tekste kuriasi reikšmė? Struktūriškai apibrėžti kartografinio diskurso prigimtį ir apsvarstyti jo naratyvumą bandoma tolesniuose darbo skyriuose.

TEKSTO PLASTIKA

Plastinė semiotika domisi jusline diskursų logika ir tiria, kaip reikšmės kuriasi ikifigūratyviame, jusliškai suvokiamame lygmenyje. Aptardamas plastinę semiotiką Greimas teigia, kad redukuotas iki medžiagiško paviršiaus, užpildyto brėžimų ir plotų, ir išsilaisvinęs iš figūratyvumo, vizualusis tekstas gali atskleisti „mums nežinomas reikšmes“²⁵. Pradėti nuo plastinės analizės mus skatina ne vien vizualusis kartografinio diskurso pobūdis. Kartografinio teksto gebėjimą

²⁴ Jurij Lotman, *Kultūros semiotika*, Vilnius: Baltos lankos, 2004, p. 137.

²⁵ Greimas, „Figūratyvinė semiotika ir plastinė semiotika“, p. 85.

reikšti dar nepradėjus jo *skaityti* suponuoja ir tai, kad žemėlapiu skaitymui „reikalingas dvejojo pobūdžio žvilgsnis“²⁶.

Svarbu pabrėžti, kad aptardami kartografinio teksto percepciją kalbame ne apie tuos atvejus, kai žemėlapis traktuojamas vien kaip įrankis ir naudojamas konkrečioms tikslams pasiekti (pvz., optimaliam maršrutui, jungiančiam iš anksto žinomus objektus, rasti) – tokiu atveju žemėlapiu skaitymo kelias tiesiogiai priklausytų nuo skaitytojo tikslų, plastinė teksto sandara darytų jam menką įtaką. Mus labiau domina nepragmatinis santykis, kai su kartografiniu diskursu susiduriama be išankstinių nuostatų ar ketinimų, ir tekstas nukrypsta „nuo savo reprezentacinės ir komunikacinės funkcijos, kad, kaip „paviršius“, užleistų vietą „estetiniam“ skaitymui“²⁷.

Thürlemannas skiria „du skirtingų hierarchinių lygmenų subjektus: pirmąjį, arba sinoptinį, subjektą, ir antrąjį – keliaujančią subjektą, kurio judėjimas bus žemėlapiu „skaitymas“²⁸. Tokia skirtis suponuoja, kad dar prieš pradėdamas *skaityti* sakymo adresatas *patiria* tekstą. Šį patirimą apibūdina sinoptinis žvilgsnio pobūdis. Paviršiumi slystantis, nepažįstantis (mat tik „skaitymo tinklelio projekcija <...> leidžia atpažinti“²⁹) žvilgsnis nuveda subjektą ten, kur šis „per įtvirtinimo aktą atsistoja laisvai pasirinktame žemėlapiu taške, vadinamame pradiniu (išeities) tašku“³⁰. Akivaizdu, kad šio pasirinkimo *laisvė* yra sąlyginė, determinuota pirminio, sinoptinio judesio, kurio kryptį, mūsų manymu, kaip tik ir nulemia plastinių teksto elementų konfigūracijos, nes jos „atitveria, pradedant tuo, kas jis nėra, visą įrėmintą paviršių, <...> segmentuodamos visetą į diskrečias dalis ir nurodydamos galimus takus, kuriuose išsidėsto skirtingi skaitymo elementai“³¹.

Plastinė teksto sandara *pagauna* dar nepradėjus *skaityti*. Tokį pat žemėlapiu skaitymo kelią aptaria ir Christianas Jacobas, skiriantis du svarbiausius žemėlapiu struktūruojančius vizualiuosius elementus – linijas ir formas – ir du percepcijos būdus, kurie atitiktų tai, kas

²⁶ Thürlemann, *op. cit.*, p. 59.

²⁷ Greimas, „Figūratyvinė semiotika ir plastinė semiotika“, p. 84.

²⁸ Thürlemann, *op. cit.*, p. 59.

²⁹ Greimas, „Figūratyvinė semiotika ir plastinė semiotika“, p. 78.

³⁰ Thürlemann, *op. cit.*, p. 59.

³¹ Greimas, „Figūratyvinė semiotika ir plastinė semiotika“, p. 86.

semiotikoje vadinama *jusline pagava* („haptic“ reading“, pasižymintis „jautrumu paviršiams, spalvoms ir tekstūroms“³²) ir *figūratyviu skaitymu* („optic“ reading“, kai „sekama kontūrais ir linijomis, atvaizdą skaitant semantiškai“³³). Jacobas teigia, kad „žemėlapis įgalina dvejetainę žvilgsnį: statinis, sinoptinis žvilgsnis yra susijęs su formomis ir jų topologija, o judrus žvilgsnis keliauja po žemėlapi, sekdamas jūrų bei ežerų krantų ir upių linijomis, valstybių sienomis ir susisiekiimo kanalais“³⁴, be to, „pirminis formų <...> atpažinimas įvyksta anksčiau nei suvokiami skirtingi keliai ar maršrutai“³⁵. Jis taip pat kalba apie teksto plastinių elementų gebėjimą *pagauti* skaitytojo žvilgsnį ir sieja tai su kryptingais linijiniais elementais: „<...> linijos *kviečia* akį sekti jų nurodomu maršrutu, atlikti linijinį ir kryptingą judesį.“³⁶ Šis kvietimas net lyginamas su vilione, keliaujančio subjekto žvilgsnis vadinamas geidžiančiu, o jo santykis su žemėlapiu erdve („žemės kūnu“³⁷, kurio visus linkius subjektas vien žvilgsniu apkeliauja) – erotiniu.

Tokios pastabos leidžia daryti prielaidą, kad atsiliepdamas į minėtas viliones žemėlapiu subjektas vadovaujasi ne deontine logika, „kuri remiasi modalumų komplektu, kilusiu iš *privalėjimo daryti*“, o veikiau volityvine logika arba bulistika, „artikuliuojama aplink modalumą *norėti daryti*“³⁸. Subjektas noriai keliauja tam tikrais maršrutais, nes žemėlapis *padaro, kad jis norėtų*. Kokiais būdais sukeliamas šis *norėjimas*, aptarsime tolesniuose skyriuose.

Fragmentavimas

Plastinė analizė pradedama nuo skaidymo: diskursas, sekant tam tikromis gairėmis, padalijamas į smulkesnius vienetus. Fragmentuoti tekstą padeda panašios krypties, formos, spalvos, faktūros elementų kartojimasis (figūratyvinės analizės atveju kalbėtume apie *figūratyvinį taką*, o čia galima kalbėti apie *plastinių formantų takus*). Formantų

³² Christian Jacob, *The Sovereign Map: Theoretical Approaches in Cartography Throughout History*, Chicago & London: University of Chicago Press, 2006, p. 308.

³³ *Ibid.*, p. 308.

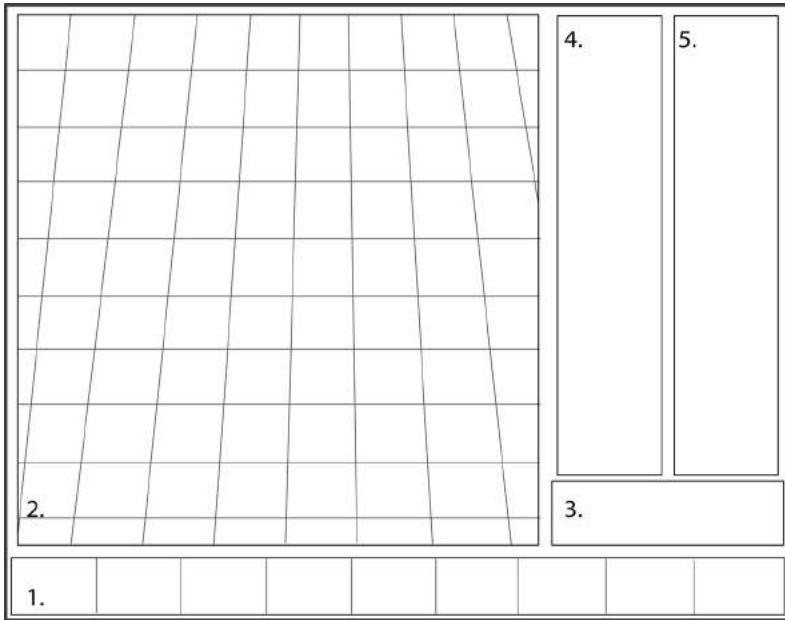
³⁴ *Ibid.*, p. 309.

³⁵ *Ibid.*, p. 308.

³⁶ *Ibid.*, p. 306.

³⁷ *Ibid.*, p. 309.

³⁸ Greimas, *Semiotika: darbų rinktinė*, p. 296.

2 PAV. Keturkampių formų ritmas

ritmai, viena vertus, patvirtina vienokią ar kitokią kategoriją esant reikšmingai. Kita vertus, žinome, kad reikšmė randasi iš skirtumo, tad bet koks į tolydumą įsiterpiantis pertrūkis, aritmija taip pat gali nurodyti prasminio krūvio kaupimosi vietas.

Anot Greimo, „rėmai yra vienintelis patikimas išėjimo taškas, leidžiantis suvokti topologinį tinklą, virtualiai atpažįstamą po skaitomu paviršiumi“³⁹, tad teksto fragmentavimą pradėsime nuo to, kas natūraliai riboja vizualųjį tekstą – stačiakampės lapo formos. Ši forma atsikartoja tekste stambesnių ir smulkesnių, taisyklingesnių ir ne tokių taisyklingų keturkampių ritmu. Šį ritmą palaiko stambieji žemėlapių struktūruojantys stačiakampiai (pažymėkime juos skaičiais 1, 2, 3, 4, 5), smulkesnių, fragmentą 1 skaidančių stačiakampių seka (figūratyviai – kolonėlėmis išdėstytas tekstas) ir fragmentą 2 struktūruojantys ritmingai pasikartojantys keturkampiai (geografinis tinklas).

³⁹ Greimas, „Figūratyvinė semiotika ir plastinė semiotika“, p. 86.

Stambiuosius žemėlapiro fragmentus verta aptarti remiantis topologinėmis kategorijomis *vertikalų / horizontalų, aukštai / žemai, gaubiantysis / gaubiamasis*, mat jos, „segmentuodamos visetą į diskrečias dalis ir nurodydamos galimus takus <...>, jį [paviršių – J. B.] redukuoja iki pakankamo skaitymui būtinų reikantiškų elementų skaičiaus“⁴⁰.

Topologija

Priešprieša *vertikalų / horizontalų* leidžia kalbėti apie elementų *stabilumą* ir *judrumą*. Matyti, kad vieni teksto fragmentai (1 ir 3) yra orientuoti *horizontaliai* ir yra *stabilūs*, o kiti (4 ir 5) – *vertikaliai* ir veikiau yra *judrūs*. Iš šių elementų išsiskiria fragmentas 2, kuris būdamas *ir vertikalus, ir horizontalus* užima tarpinę poziciją ir laikytinas sudėtinu terminu. Šiam terminui pavadinti galime atsigręžti į geometrijos siūlomą keturkampių figūrų tipologiją, o konkrečiai – į kvadrato figūrą (statūs kvadrato kampai ir vienodo ilgio kraštinės suponuoja *vertikalumo* ir *horizontalumo* bendrininkavimą), kurią siesime su *stabilumą* ir *judrumą* apimančia *pusiausvyros* sąvoka.

Fragmento 2 plastinį išskirtinumą patvirtina figūratyvinis jo skaitymas – būtent šio kvadrato viduje įkomponuotas LDK žemėlapis, aplink kurį telkiasi kiti tekstai ir vaizdai.

Lyginant fragmentų *horizontalumą* ir *vertikalumą* su jų išsidėstymu vertikalės atžvilgiu (priešprieša *viršus / apačia*) paaiškėja, kad *stabilūs* elementai komponuojami *apačioje* (fragmentas 1) arba *ne viršuje ir ne apačioje* (fragmentas 3), o *judrūs* (fragmentai 4 ir 5) arba *pusiausviri* (fragmentas 2) elementai – *viršuje*. *Stabilumo* požymį turintys elementai tiesiogine prasme tampa *pamatu* kitiems, be to, mažiau *stabilūs* fragmentai reikalauja tvirtesnio pamato (*stabilus* kvadratas turi tik vieną, o *judrūs* stačiakampiai – du pagrindus).

Figūratyvinis skaitymas atskleidžia, kad pagrindo reikalaujantys elementai yra vizualieji tekstai – žemėlapiai, o pamato funkciją atliekantys elementai – rašytiniai tekstai. *Ne viršuje ir ne apačioje* įkomponuotas pagrindo reikalaujantis pamatinis elementas (fragmentas 3) iš tiesų užima tarpinę poziciją, yra *ir vizualusis, ir rašytinis* tekstas, bet ne žemėlapis.

Topologinis *figūros ir pagrindo* ryšys perėjus į figūratyvinį lygmenį virsta *teiginio ir argumento* ryšio metafora (remiantis viena iš žo-

⁴⁰ Greimas, „Figūratyvinė semiotika ir plastinė semiotika“, p. 87.

džio „pagrindas“ reikšmių – „suprantama priežastis, pateisinamas motyvas“⁴¹). Tiek istorinis geografinis Lietuvos aprašymas (fragmentas 1: „<...> parengę šį Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės geografinį žemėlapi, pamatėme, kad reikia dar ką ne ką pridėti <...>, kad neleistume plisti įvairių autorių raštams ir nuomonėms“⁴²), tiek po kartografiniu Dniepro vagos vaizdu pateiktas tekstas (fragmentas 3: „Du dalykai labiausiai vertė mus prie mūsų geografinio žemėlapio pridėti Dniepro tėkmę <...>“) funkcionuoja kaip papildoma argumentacija, reikalinga galbūt dėl to, kad kartografinis diskursas laikomas nepakankamai iškalbingu, autoritetingu ar savarankišku. Žemėlapi reikia *užtarti* prieš kitų autorių raštus, todėl prie jo pridedamas tekstas. Arba (ir tai jau visai kitoks požiūris į kartografinį diskursą) žemėlapi reikia *perkalbėti*, jam paprieštarauti, transformuoti jo kuriamas reikšmes. Tokiu atveju, priešingai nei pirmuoju, galima kalbėti apie ypatingą (galbūt net pavojingą) kartografinio diskurso paveikumą ir žmogiškojo stebėtojo („spectatori humano“) pasitikėjimą žemėlapiais.

Ypatingą kartografinio diskurso ir jį aiškinančio teksto santykį atskleidžia skirtingų žemėlapio egzempliorių rėminimo variantai. Kaip matėme, Greimas siūlo plastinę analizę pradėti nuo rėmų. Lotmano tekstuose įrėminimo samprata aptariama pasitelkus bendresnę *ribos* sąvoką, kuri erdvės vaizdų (taip pat ir kartografinių) atveju atrodo itin produktyvi. Būtent riba apibrėžia semiotinę teksto individualybę. Uždara semiotika „negali susiliesti su kitais semiotiniais tekstais arba su netekstais“⁴³, nuo kurių yra atsitvėrusi. Ir nors, anot Lotmano, „semiosferos ribų nereikia įsivaizduoti konkrečiai“⁴⁴, įrėmintų plokštuminių objektų analizės atveju „izoliuojančią ir diskriminuojančią funkciją“⁴⁵ atlieka būtent konkrečios eidetinės kategorijos – linijos ir kontūrai.

Veimaro bibliotekai priklausančiame variante fragmentą 1 nuo kitų fragmentų skiria platoka raudonai spalvinta dekoratyvinė juosta. Taigi šiuo atveju rėmai aprėpia vizualinę žemėlapio dalį ir atskiria ją nuo tekstinės. Vizualinio teksto uždarumas suponuoja, kad vaizdas

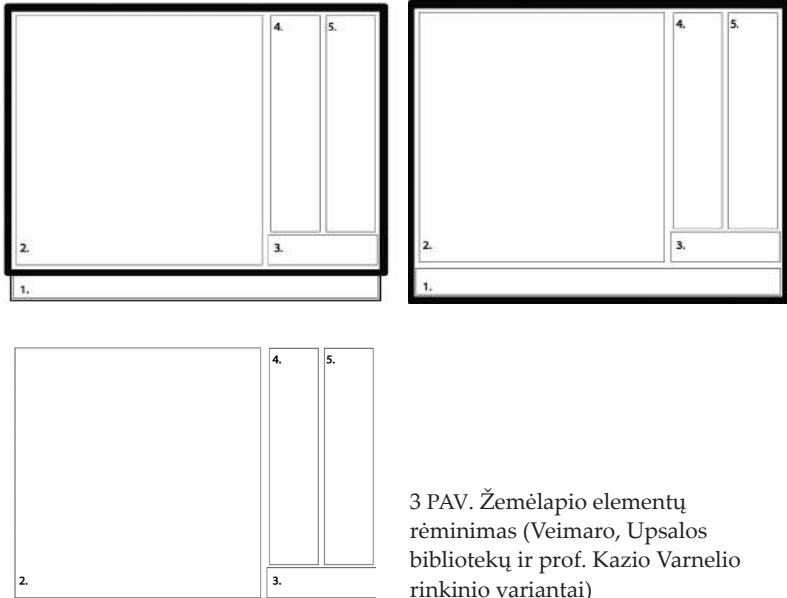
⁴¹ *Lietuvių kalbos žodynas*, IX tomas, Vilnius: Minties leidykla, 1973, s. v. pagrindas.

⁴² *Lietuva žemėlapiuose*, p. 388.

⁴³ Lotman, *op. cit.*, p. 6.

⁴⁴ *Ibid.*

⁴⁵ Greimas, „Figūratyvinė semiotika ir plastinė semiotika“, p. 88.

3 PAV. Žemėlapių elementų
rėminimas (Veimaro, Upsalos
bibliotekų ir prof. Kazio Varnelio
rinkinio variantai)

ir tekstas suvokiami kaip skirtingos semiotinės sistemos, kurių susikalbėjimą įgalina tik *vertimo* operacija.

Upsalos universitetui priklausančiame egzemplioriuje kuriamas visai kitoks po žemėlapiu pateikto teksto ir likusių fragmentų ryšys – čia tiek tekstą, tiek žemėlapiį gaubia tas pats tamsus storas rėmas, suponuojantis, kad visi diskurso elementai laikytini vienu tekstu. Tai, kad fragmentas 1 atsiduria pačioje kartografinio teksto apačioje, leidžia laikyti jį periferiniu semiotiniu dariniu, kurio svetimumas (topologiškai – didžiausias atstumas nuo centro) šiame vizualiniame tekste pažymi jį kaip „sustiprėjusio prasmės formavimosi“⁴⁶ sritį.

Kazio Varnelio žemėlapyje fragmento 1 visai nėra, galbūt todėl nėra ir visą žemėlapiį gaubiančio rėmo.

Rėmai naudojami ir paskiriems žemėlapių elementams atskirti. Atskirai (po vieną) įrėminti trys teksto fragmentai (2, 4 ir 5), figūratyviai atpažįstami kaip žemėlapiai, kiekvieno jų individualybė išryškėja būtent dėl rėmų.

⁴⁶ Lotman, *op. cit.*, p. 11.

Vienodi 4 ir 5 fragmentų rėmeliai (ir tai, kad abu fragmentai patenka į tą pačią *vertikalumo* kategoriją) suponuoja jų gaubiamos informacijos bendrumą. Žvelgiant figūratyviai paaiškėja, kad abiejuose fragmentuose vaizduojama į didįjį LDK žemėlapi nepatekusi Dniepro upės atkarpa. Šie du žemėlapiai iš tiesų pratęsia ir papildo vienas kitą, jie funkcionuoja kaip padalyta visuma (tiek padalijimą, tiek bendrumą plastiniame lygmenyje kaip tik ir suponuoja rėmelis).

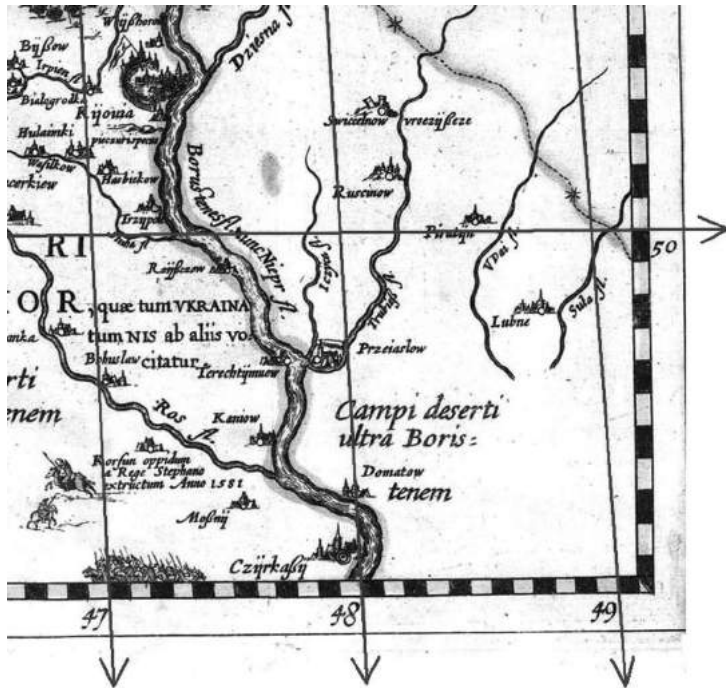
Lyginant mažesniųjų Dniepro žemėlapių ir didžiojo LDK žemėlapio rėmą matyti, kad pereinant nuo vidutinio prie smulkaus mastelio žemėlapio įvyksta rėmelio transformacija. Iki tol vientisos ir neužpildytos, vidinė ir išorinė rėmo dalys įgyja aiškią struktūrą bei ritmą. Be to, išorinis kvadratinio fragmento rėmas pakinta ne taip žymiai, kaip vidinis, t. y. daugiau pokyčių vyksta rėmo gaubiamoje erdvėje – viduje, o ne išorėje.

Žvelgiant figūratyviai, matyti, kad fragmento 2 rėmelis nepraleidžia į išorę geografinės informacijos. Ši taisyklė turi ir išimčių, atsiranda tokių periferinių darinių, kurie atsiduria tarp vidinio ir išorinio rėmų, t. y. kerta vidaus ribą, tačiau į išorę vis vien nepatenka. Tai žemėlapio viršutinėje dalyje esantis Pernu („Peraw“) miestas ir žemėlapio kairėje įkomponuota Vyslos („Vistula“) vaga. Abu šie objektai LDK teritorijai nepriklauso.

Į išorę patenka ir didįjį žemėlapi struktūruojantis elementas – geografinis tinklas. Jo linijos kerta fragmento rėmą kaip tik ties struktūrinių elementų sujungimais, ties juoda-balta riba. Šie sujungimai (ne visi) tampa vidaus ir užribio sąsajos mechanizmais (angl. *interface*), vietomis, kuriose perėjimas iš *šiapus* į *anapus* pasidaro įmanomas.

Taigi fragmento 2 rėmelis funkcionuoja kaip *pereinama, filtruojanti* riba, už kurios patenka tik *žinantys kelią*, topologinę kompetenciją turintys (o plastiškai – tos ribos ritmą palaikantys) elementai. Geografinio tinklo figūra (plastiniame lygmenyje apibrėžiama kaip *tinkliškumas*) šiuo atveju įgyja vertę, reišikiančią *galimybę judėti už ribos, ją kirsti* (panaši vertė išryškėja prie žemėlapio pridėtame tekste – „Ši šalis iš visų pusių [taip, kaip iš visų pusių žemėlapi juosia rėmas – J. B.] turi gerus, *neklaidžius* [kaip tiesios tinklo linijos – J. B.], lengvai važiuojamus kelius“⁴⁷, tačiau žemėlapyje akcentuojamas išcentrinis,

⁴⁷ Lietuva žemėlapiuose, p. 388.

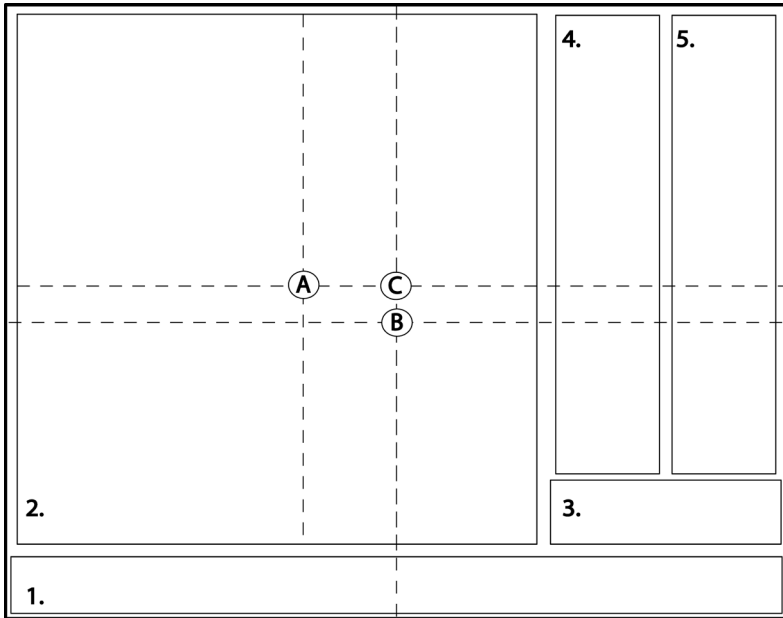
4 PAV. Fragmento 2 rėmelis

o tekste – įcentrinis judesys). Nesileidžiant į figūratyvinę analizę dar verta pažymėti, kad žemėlapyje yra elementas, kuris minėtąjį tinklą spinduliuoja – tai vėjų rožė, paprastai siejama su vyraujančiais vėjais ir judėjimo pavėjui (vandeniu) galimybe. Detalesnį jos aptarimą paliksime figūratyvinės analizės žingsniui.

Centrinės vietos

Ribos sąvoka numato *šiapus* ir *anapus* jos esančių elementų santykio galimybę, „išorinių nepranešimų pavertimą pranešimais“⁴⁸. Uždaros ribos atveju suponuojamas to santykio nebuvimas, jį Lotmanas interpretuoja kaip bendros kalbos nebuvimą. Tačiau riba numato ir tam tikrą vien *šiapus* esančių elementų konfigūraciją, *branduolio* (arba *centro*) ir *periferijos* išskyrimą. Jei centre „išsidėsto dominuojančios semiotinės

⁴⁸ Lotman, *op. cit.*, p. 8.

5 PAV. Topologiniai centrai

sistemos⁴⁹, tai paribys tampa sritimi „pagreintų semiotinių procesų, kurie visada aktyviau vyksta kultūrinės oikumenos periferijoje, kad iš ten pasuktų į branduolio struktūras ir užimtų jų vietą“⁵⁰.

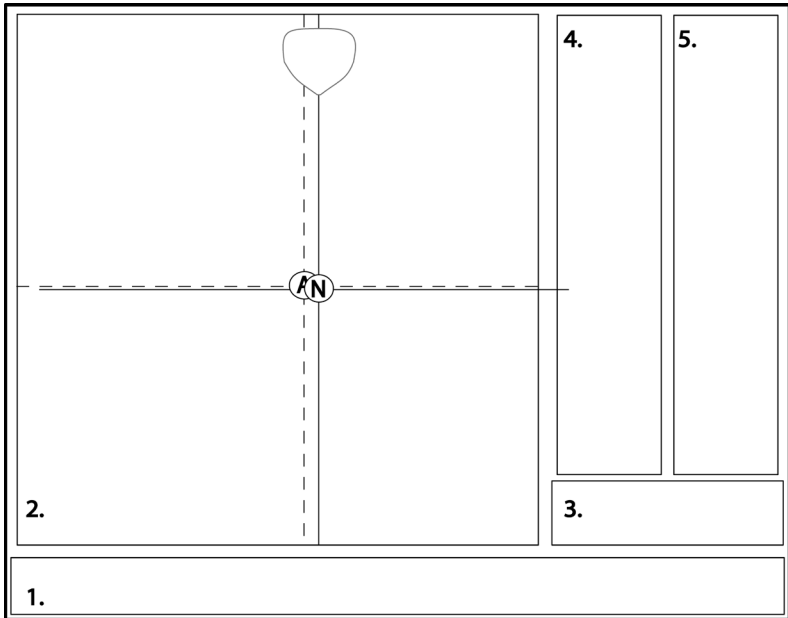
Vizualiniame tekste dažnai esti bent du centrai: topologinis (lapo ar jo fragmento centras) ir loginis (plastinių elementų akcentuojamas centras, kuris dažnai nurodo skaitymo kryptį ar bent svarbesnes teksto vietas). Šie centrai gali sutapti, o gali skirtis. Radvilos Našlaitėlio žemėlapyje figūruoja bent penki centrai, ne visi jie vienodai svarbūs.

Trijų topologinių centrų atsiradimą lemia žemėlapių fragmentavimas. Kadangi visas žemėlapis yra stačiakampis, fragmentuotas į penkias dalis, o jo branduoliu laikytinas beveik kvadrato formos fragmentas 2, tai svarbu skirti viso lapo ir pastarojo fragmento topologinius centrus.

Fragmento 2 topologinio centro (5 pav. pažymėto raide A) svarbą patvirtina figūratyvinis teksto skaitymas. Kvadrato centro teritorijoje

⁴⁹ *Ibid.*, p. 11.

⁵⁰ *Ibid.*, p. 9.

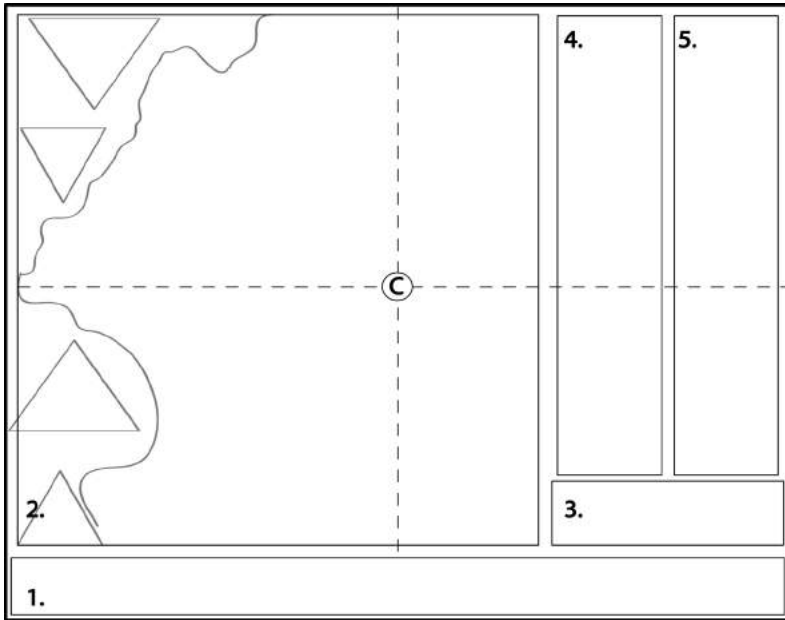

6 PAV. Topologinis fragmento 2 centras ir loginis centras Nesvyžius

(nors ir ne visai centre) yra Nesvyžius. Toje pačioje vertikaloje žemėlapije viršuje aptinkame kartušą, kurio forma plastiškai yra nukreipta žemyn ir primena rodyklę, rodančią į minėtąjį miestą. Nesvyžių akcentuoja ne tik kartušo forma, bet ir jo turinys (tekste sakoma, kad žemėlapis išleistas šio miesto „kunigaikščio <...> pastangomis, rūpesčiu ir lėšomis“⁵¹). Centrinės vertikaloje viršuje esantis kartušas iš tiesų yra svarbi (*centrinė* tiesiogine – topologine – ir perkeltine šio žodžio prasme) žemėlapije figūra – jis funkcionuoja kaip žemėlapije pavadinimas.

Kitą topologinį centrą (5 pav. pažymėtą C raide) galima išskirti remiantis žemėlapije klijavimo linijomis. Jų susikirtimo vietoje atsiradęs centras susieja 2, 3, 4 ir 5 fragmentus ir nuo jų atskiria fragmentą 1. Logiškai tai paaiškinama paprastai – fragmentas 1 prie žemėlapije buvo pridėtas vėliau. Įdomu, kad šis teksto ir vizualinės dalies atskyrimas ryškus ir Upsalos bibliotekos variante. Šiam atskyrimui priešinosi ir

⁵¹ Lietuva žemėlapiuose, p. 390.

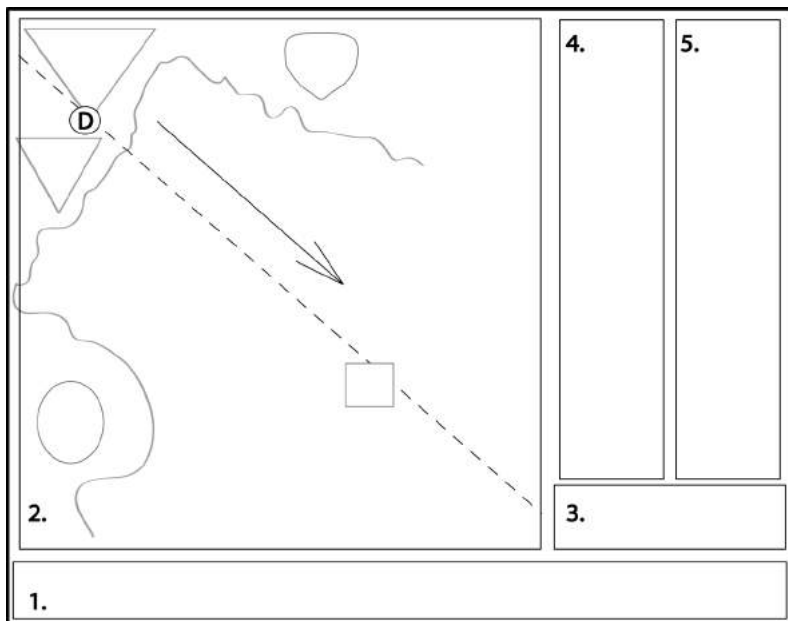

7 PAV. Simetrija centrinės horizontalės atžvilgiu

bando jį paneigti visus fragmentus vienijantis juodas rėmas, tačiau prie žemėlapio šio rėmo prijungtas tekstas vis vien lieka toliausiai nuo centro nutolusiu periferiniu dariniu.

C raide pažymėto centro išskyrimas gal ir neatrodytų svarbus, jei ne vienas niuansas: per jį brėžiama horizontalė, regis, yra ašis, motyvuojanti žemėlapiu skaitymą.

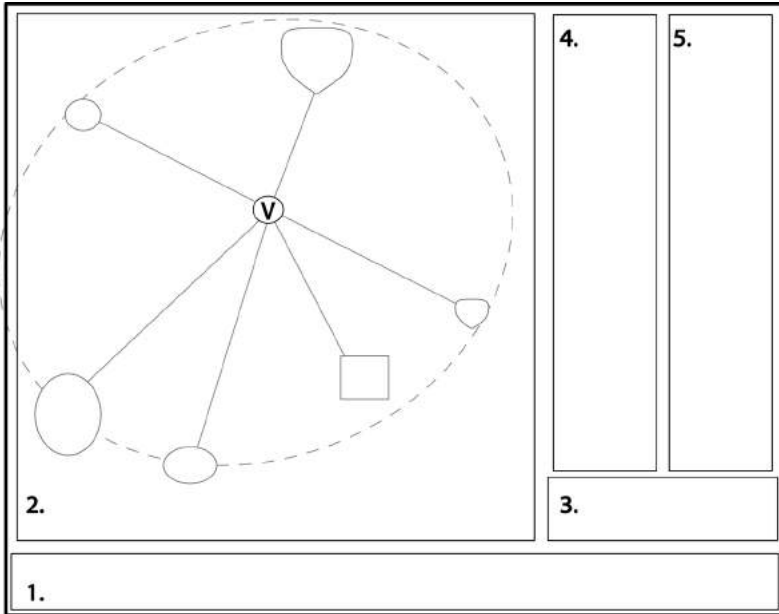
Tai, ką figūratyviai atpažįstame kaip žemės kontūrus, yra asimetriška ir netaisyklinga. Teritorija žemėlapyje sąmoningai komponuojama taip, kad natūrali asimetrija būtų bent iš dalies kompensuota, ypač ryškiai tai matyti kairiajame lapo krašte. Čia virš centrinės horizontalės nusidriekusi jūros kontūrą tarsi atspindi žemiau esanti Vyslos vaga. Anapus Vyslos esanti teritorija geografiniu požiūriu yra pustuštė ir beveik niekuo nesiskiria nuo virš jos esančios jūros. Šiuose tuščiuose plotuose talpinami elementai formuoja centrinės horizontalės link nukreiptas trikampes formas. Jų nukreiptumas suponuoja skaitymą iš viršaus į apačią ir iš apačios į viršų, centrinės horizontalės link, o nuo jos – iš kairės į dešinę, topologinio centro C link.

8 PAV. Simetrija įstrižainės atžvilgiu ir loginis žemėlapis centras – vėjų rožė

Šiek tiek kitokią skaitymo kryptį galima įžvelgti išvedus įstrižainę, kuri taip pat tampa simetrijos ašimi aptariamam jūros / kranto kontūrai. Tokios įstrižainės atsiradimą motyvuoja vėjų rožės figūra (iš jos išeina geografinio tinklo linijos, tad su išlygomis ji laikytina loginiu žemėlapis centru – pažymėkime jį raide D) ir aplink šią ašį susitelkusių figūrų simetrija (abipus ašies komponuojamos laivų figūros ir jūros pavadinimai, Vyslos ir Dauguvos upių vagos bei stambiausi kartušai, kurių vienas funkcionuoja kaip žemėlapis pavadinimas, o kitas – kaip legenda).

Paskutinį žemėlapis centrą steigia kartušai. Plastinė jų (ir į tą pačią trajektoriją patenkančių vėjų rožės bei laivų figūrų) konfiguracija suformuoja *aptakią* figūrą. Iki tol vyravusioms *keturkampėms* formoms priešinasi visai kitokios prigimties elementas – neturintis kampų, bet turintis centrą, kuris, priešingai nei stačiakampių figūrų centras, yra panašiai (o apskritimo atveju – net vienodai) nutolęs nuo visų jo kontūro taškų. Šios figūros viduryje įkomponuotas Vilniaus miestas. Jo buvimą suponuoja periferijoje išsidėstę kartušai: iš pakraščių sugrį-

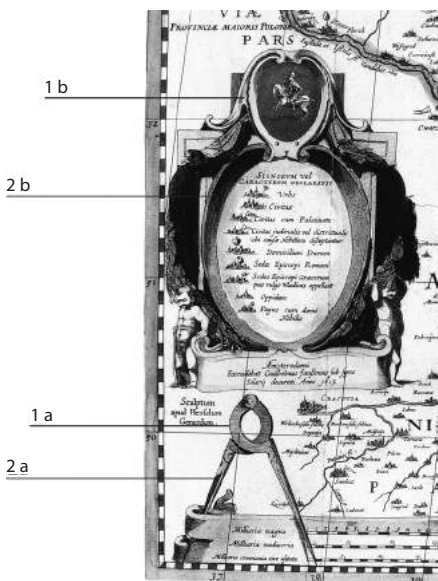

9 PAV. Loginis centras – Vilnius

žęs žvilgsnis numanomo apskritimo viduryje atpažįsta žemėlapyje vaizduojamas teritorijos sostinę.

Su apskritimo figūra būtų galima sieti skriestuvo figūrą, įkomponuotą apatinėje kairėje lapo pusėje. Nors šis skriestuvus skirtas ne apskritimams brėžti, o veikiau atstumams matuoti, sieti jį su apskritimu leidžia būtent plastinė skriestuvo figūros sandara. Ji atitinka virš skriestuvo įkomponuoto kartušo (atliekančio legendos funkciją) elementų konfigūraciją 1a : 2a :: 1b : 2b (žr. 10 pav.).

Be to, legendos figūroje kartojasi skriestuvo užduodamas veiksmas, mat legenda yra ovalo formos, jos rėmelis tiesioginė prasme apvaliu kontūru *apibrėžia* jos turinį. Tos *apybraižos* viduje atsiduria LDK gyvenviečių paradigma: miestai ir miesteliai, sostinės ir centrai (panašiai kaip skriestuvo apibrėžto apskritimo viduryje visuomet yra periferijos suponuojamas centras). Vis dėlto šis skriestuvus, kaip jau aukščiau pažymėjome, skirtas ne apskritimams brėžti, juo teritorija ne steigiama, bet tiriama (matuojama, skaitoma, apkeliaujama). Tai suponuoja tiek vizualus skriestuvo ir mastelio figūrų sugretinimas,

10 PAV. Skriestuvo
ir kartušo homologija

tieskartušu tekstai („Jeigu norėtum nustatyti šių vietovių atstumus skriestuvu“). Be to, tarp skriestuvo kojelių atidėtas atstumas yra lygus atstumui tarp legendą apglobiančio rėmelio kraštu, tarsi būtent šį nuotolį būtų norėta pamatuoti.

Šriftai

Žemėlapyje naudojami šriftai skiriasi bent keliais aspektais: vieni vietovardžiai rašomi pasviruoju šriftu, kiti – kapiteliu. Šios dvi ypatybės nebūtinai esti atskirtos viena nuo kitos. Visi miestų vardai rašomi pasviruoju šriftu, tačiau tris miestus (Vilnių, Rygą ir Krokuvą) iš kitų išskiria naudojamas kapitelis. Vilniaus vardui užrašyti naudojamas stambiausias šriftas.

Kapitulis taip pat naudojamas stambesniems teritoriniams vienetams (žemėms, sritims) žymėti. Kuo teritorinis vienetas stambesnis, tuo šriftas didesnis. Kapiteliu užrašytas ir Baltijos jūros pavadinimas (žr. 16 pav.).

Jūrą įvardija ir vokiškas toponimas *De Oost See*, parašytas fraktūra (viena iš gotiškojo šrifto rūšių). Tam pačiam vietovardžiui užrašyti

vartojamas dvi kalbas atitinka du skirtingi šriftai. Lotyniškasis kapitelis yra *nuosaikus* ir *stabilus* (šią konotaciją sustiprina į šonus pasvirusios raidžių kojelės, raidės *tvirtai stovi*). Šrifto serifai, viena vertus, suponuoja *užbaigtumą, stabilumą, pastovumą*, kita vertus, *humaniškumą* ir *rūpestį* skaitytoju (manoma, kad serifai lengvina teksto skaitomumą). Fraktūra, priešingai, yra itin *puošni* ir *dinamiška* (galima net kalbėti apie šrifto elementų kuriamą *kryptingumą, sukuriavimą* ar *neramumą*). Jos nestabilumą patvirtina ir tai, kad raidžių apačia yra aštri, žodžiai *balansuoja*, rizikuodami bet kurią akimirką prarasti pusiausvyrą. Be to, fraktūra nėra nei humaniška, nei rūpestinga, priešingai, ji *sunkiau skaitoma* ir *painesnė* už lotyniškąjį šriftą.

Lotyniškasis šriftas (ir lotynų kalba) naudojamas visame žemėlapyje. O fraktūra pasirodo tik čia ir tik vieną sykį. Taigi pirmasis šriftas sietinas su *įprastumu* ir *čionykštiškumu*, mat jis visur figūruoja, o antrasis su *neįprastumu* ir atitinkamai – *kitoniškumu, tenykštiškumu* arba net *užjūriškumu*, turint omeny, kad šriftas pasirodo tolimiausiam jūros krašte.

Po fraktūra parašyto vardo padėtas kablelis suponuoja tam tikrą seką, du toponimai sudaro sintagmą. Sakiniu „De Oost See, Balticum Mare“ ne šiaip skirtingomis kalbomis išvardijami to paties objekto pavadinimai, jie išvardijami *tam tikra tvarka*, įvyksta judesys nuo viso to, ką numato fraktūros įforminta figūra (*dinamiška, puošnu, painu, neužbaigta, neįprasta, nerūpestinga* ir galiausiai – *kitoniška*), prie to, ką susiejome su lotyniškuoju šriftu (*stabilu, nuosaiku, aišku, užbaigta, įprasta, rūpestinga*⁵², *sava*), judesys *svetima* → *sava*. Paribys (ir jūra) tampa *čia* ir *ten* susitikimo vieta, funkcionuojančia kaip „dvikalbis mechanizmas, išverčiantis išorinius pranešimus į vidinę semiosferos kalbą ir atvirkščiai“⁵³. Pažymėtina, kad vertimo izotopija nuosekliai skleidžiasi visame žemėlapyje: kartušų tekstai aiškina Polesės pelkės, Dniepro slenksčių, Bugo upės vietovardžių kilmę ir verčia juos į lotynų kalbą. Matysime, kad šios ribinės vietos sutampa su keliaujančio subjekto naratyviniu taku.

Fraktūra užrašyti žodžiai laikytini sakinio pradžia, vieta, kur prasideda skaitymas. Tad vieną iš skaitymo krypčių (žr. 8 pav.), aptiktų

⁵² Plg. prie žemėlapių priedėtą tekstą: „<...> *rūpestingai*, kaip sugebėdami, parengę šį Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės geografinį žemėlapi.“

⁵³ Lotman, *op. cit.*, p. 7.

per topologinę analizę, galime pripažinti dominuojančia, mat ją numato ne tik plastinis, bet ir figūratyvinis teksto lygmuo.

Šriftai išduoda ne tik jūros, bet ir upių figūrų svarbą. Priešingai nei horizontaliai orientuoti miestų ar teritorijų vardai, upių pavadinimai derinami prie tėkmės krypties, o šrifto stambumą lemia upių dydis. Tai, kad šriftas derinasi prie kitų diskurso elementų, suponuoja tų elementų išskirtinumą ir vaizdo pirmumą teksto atžvilgiu. Logiškai toks derinimasis aiškinamas tuo, kad upės yra vieninteliai kryptingi žemėlapių elementai (matyti kiekvienos upės ištakos ir žiotys). Svarbu susieti upių vardų nukreiptumą su jau minėta linijinių žemėlapių elementų savybe pagauti ir vesti žvilgsnį. Skaitydamas upės pavadinimą žemėlapiu adresatas nepastebimai nukrypsta nuo įprastos skaitymo krypties (horizontaliai iš kairės į dešinę), taip sudaromos sąlygos nuo rašytinio teksto linijų pereiti prie upės linkių ir toliau keliauti jų nurodoma kryptimi.

Sluoksniai

Kartografiniam diskursui būdinga elementų stratifikacija. Perspektyviniame vaizde *sluoksniavimo* sąvoką atitiktų *gelmės* terminas, tačiau dėl žemėlapiams būdingo ortogonalumo mums atrodo tinkama kalbėti būtent apie komponuojamų elementų sluoksnius.

Žemiau pateikiamas vertikalus žemėlapiu pjuvis (sluoksnių eiliškumas nustatytas ištyrus elementų užsiklojimą).

Spalvinimas				
Vėjų rožės	Tekstai	Žmonės (raitelių grupė)	Vandens figūros (laivai ir žuvis)	Kartušai
Geografinis skirstymas (tinklas)				
Mastelis				
Kultūra (miestai)		Žmonės (pėstininkų grupės, raiteliai)		
Gamta (žemė, miškai, kalnai, vandens telkiniai)				
Teritorinis suskirstymas (legendoje aprašytos LDK sienos ir administracinis suskirstymas)				

Apatiniame ir viršutiniame sluoksniuose atsiduria teritorinio suskirstymo figūros. Jos tarytum apskliaudžia vaizduojamą erdvę, lyg valstybių sienos driektųsi po upėmis ir ežerais, juostų šalį iš po žemių (juosva nevientisa linija) ir tuo pat metu dengtų ją iš viršaus (perregimu dažo sluoksniu), būtų ne horizontalios, bet vertikalios⁵⁴. Tarp šių ribų būva visa kita.

Tolesnį sluoksniavimą lemia natūralus eiliškumas: gamta atsiduria po kultūros klodais, pavyzdžiui, prie upės įsikūręs miestas uždengia upę. Virš kultūros, bet po geografiniu tinklu atsiduria mastelis. Tai suponuoja, kad pasaulis pirmiau buvo ištirtas ir pamatuotas, o tik vėliau perkeltas į žemėlapi, priešingai nei naujai atrastas ar užkariautas žemes vaizduojančiuose kartografiniuose diskursuose, kuriuose veikia atvirktinė tikrovės formavimo pagal projektą logika⁵⁵. Tai, kad mastelis ir skriestuvai (matavimo įrankis) atsiduria po geografiniu tinklu, suponuoja, kad norint šią vaizduojamą erdvę skriestuvu apkeliauti, reikia į ją parinti.

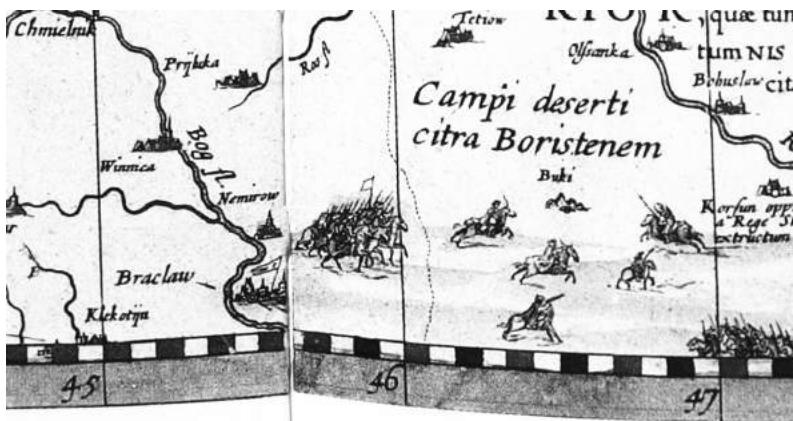
Geografinis tinklas uždengia ir žmogiškuosius atlikėjus, pavienius raitelius arba pestininkų grupes. Tačiau kai kurie žmonės atsiduria virš geografinio tinklo. Šie atlikėjai veikia kaip integrali visuma – raitelių grupė. Apatiniame dešiniajame žemėlapio krašte aiškiai matyti, kaip jie ne šiaip *kerta* geografinį tinklą, bet jį *peržengia* tiesiogine šio žodžio prasme.

Šis sluoksnių pažeidimas įvyksta pačiame teritorijos paribyje (visai prie pat žemėlapio rėmų), mat „periferiniuose baruose, kurie mažiau siai organizuoti <...>, dinaminiam procesams mažiau priešinamasi, todėl jų raida greitesnė“⁵⁶.

⁵⁴ „Sienos <...> atsiranda ten, kur vertikalios valstybių suverenumo sankirtos susiliečia su žemės paviršiumi <...>. Būdamos vertikalios sankirtos, sienos neturi horizontalios išraiškos <...>“. Richard Muir, *Modern political geography*, New York: Macmillan, 1975, p. 119.

⁵⁵ „<...> išgaubtas visos planetos paviršius buvo išpraustas į geometrinį tinklą, kuris suskaidė neplaukiojamas jūras ir neištirtus sausumos regionus į tiksliai išmatuojamus keturkampius. „Užpildyti“ tuos keturkampius turėjo tyrinėtojai, topografai ir karinės pajėgos. <...> Trianguliacija po trianguliacijos, karas po karo, sutartis po sutarties žemėlapis buvo derinamas prie valdžios.“ Benedict Anderson, „Gyventojų surašymas, žemėlapis ir muziejus“, in Benedict Anderson, *Įsivaizduojamos bendruomenės. Apmąstymai apie nacionalizmo kilmę ir plitimą*, Vilnius: Baltos lankos, 1999, p. 183–207.

⁵⁶ Lotman, Jurij, *op. cit.*, p. 10.

11 PAV. Raitelių grupė peržengia geografinį tinklą

Panašią galią persikelti šia pus geografinio tinklo įgyja ir su jūra susijusios vandens figūros. Tačiau jų aptarimas – jau ne plastinio, bet diskursyvinio ir naratyvinio lygmenų analizės uždavinys.

KARTOGRAFINIO DISKURSO NARATYVUMAS

Pasak Thürlemanno ir Jacobo, vos pažvelgęs į žemėlapi skaitytos jas pirmiausia tampa sinoptiniu, o tuomet keliaujančiu (ir kaip vėliau matysime – naratyviniu) subjektu. Nesufokusuotą, sinoptinį žvilgsnį pakeičia kryptingas, keliaujantis akių judesys. Kalbant apie žemėlapi naratyvumą pravartu pasitelkti Lotmano samprotavimus apie siužeto ir topologinių meninio teksto struktūrų sąsajas. Siužetas, pasak Lotmano, yra struktūra, kurios smulčiausias elementas – įvykis – yra ne kas kita, kaip „semantinio lauko ribos kirtimas“⁵⁷. Be to, įvykis visuomet yra „tam tikro draudimo nepaisymas“⁵⁸ – „tai, kas įvyko, nors galėjo neįvykti“⁵⁹, tad įvykio siužetiškumo laipsnis yra atvirkščiai proporcingas jo nutikimo tikimybei.

Anot Lotmano, nesiūžetiniams tekstams būdinga tai, kad jie teigia tam tikrą tvarką, kuri negali būti sugriauta ar modifikuota (tipiniai nesiūžetinių tekstų pavyzdžiai: kalendorius ar telefonų knyga). Meniniame tekste visuomet galima išskirti binarines opozicijas, kurios

⁵⁷ Lotman, *op. cit.*, p. 224.

⁵⁸ *Ibid.*, p. 226.

⁵⁹ *Ibid.*

dažniausiai siejamos su teksto erdviškumu. Po paviršiniu įvykių erdvės figūratyvumu slypi tam tikra topologinė struktūra. Ši struktūra reiškiasi per erdvines kategorijas, tokias kaip centras / periferija ar riba. Būtent ribos pastovumą teigia nesiužetiniai tekstai. Tokiu tekstu būtų galima laikyti žemėlapi⁶⁰, kol į jį žvelgiama sinoptiniu žvilgsniu, priimančiu teksto teigiamą ir steigiamą tvarką. Anot Lotmano, „siužetinis tekstas konstruojamas remiantis nesiužetiniu ir jį paneigiant“⁶¹, tad ir žemėlapiu siužetiškumas grindžiamas pirminiu jo nesiužetiškumu. Siužetiniame tekste išlieka nesiužetinio teksto struktūra ir tvarka, tačiau greta nejudrių, statiškų, nesiužetinei teksto struktūrai paklūstančių atlikėjų atsiranda herojus, kuris tą tvarką ir struktūrą geba paneigti. Tokį atlikėją Lotmanas vadina judriu personažu, jo perėjimas iš įprastos erdvės į draudžiamą vertinamas kaip radikalus pokytis, mat laukai, kuriuos skiria *riba*, yra apibrėžiami per binarines opozicijas ir yra vienas kitam priešingi.

Nesiužetinės struktūros įvestų ribų kirtimas kaip tik ir yra tai, kas vadinama siužeto posūkiiais ir vingiais. Nors Lotmanas daugiausia kalba apie literatūrinius tekstus ir jų personažus, ribos kirtimo sąvoka nesunkiai pritaikoma su erdve tiesiogiai susijusiems kartografiniams tekstams (žemėlapiu atveju kertamos natūralios ir dirbtinės ribos – pelkės, jūros, kalnai, valstybių sienos), o po juos keliaujantis skaitytojas, jei tik pereina uždraustą ribą (čia svarbu atkreipti dėmesį į virtualizuojančių modalumų *norėti daryti* ir *privalėti nedaryti* sankirtą, kurią Greimas interpretuoja kaip sutarties atmetimą⁶²), tampa judriu personažu. Jis veikia kaip modalizuotas atlikėjas: Lotmanas pažymi, kad personažas „turi teisę“⁶³ kirsti semantinio lauko ribą. Vadinasi, atlikėjas pasižymi tam tikrais modalumais – *galėjimu*, *norėjimu*, o gal *privalėjimu* veikti – ir abstraktesniame pasakojimo lygmenyje gali būti vertinamas kaip naratyvinis subjektas. Maža to, konkrečius judraus atlikėjo veiksmus galima būtų laikyti Greimo apibrėžtos kanoninės naratyvinės schemos realizacija: Lotmanas skiria dvi galimas semantinio lauko ribos kirtimo kryptis ir pateikia du siužeto pavyzdžius – vienu atveju žmogiškasis atlikėjas, o kitu dievybė „kerta ribą <...> ir

⁶⁰ *Ibid.*, p. 229.

⁶¹ *Ibid.*, p. 227.

⁶² Greimas, *Semiotika: darbų rinktinė*, p. 303.

⁶³ Lotman, *op. cit.*, p. 228.

grįžta, kažką pasisavinusi“⁶⁴. Čia svarbu fiksuoti du dalykus. Pirma, siužetas apibrėžiamas kaip pokytis: disjunkcinį subjekto santykį su vertės objektu keičia konjunkcija ($S \cup O^V \rightarrow S \cap O^V$) – tai kanoninė naratyvinė schema. Antra, dvi tos pačios schemos realizacijos vertinamos kaip „du siužetų tipai“⁶⁵. Čia pat Lotmanas pažymi, kad „įvykio invariantas konkretaus siužeto atžvilgiu gali būti vertinamas kaip kalba, o siužetas – kaip pranešimas“⁶⁶, tačiau tai nereiškia, kad siužeto sąvoka taikoma tik diskursyviniam teksto lygmeniui, priešingai, aukštesniame abstrakcijos lygmenyje „egzistuoja vienintelis siužetas“⁶⁷ – tai visų siužetų invariantas, „tipinis sprendimas“⁶⁸ – naratyvinė schema.

Remdamiesi prielaida, kad ir šio žemėlapio siužetas yra susijęs būtent su apkeliautomis vietomis ir jų ribomis, toliau aptarsime, kokia būtų Radvilos Našlaitėlio žemėlapio subjekto kelionė. Tai darysime sekdami nustatyta teksto skaitymo kryptimi ir kreipdami dėmesį į figūrų kartojimąsi ir jų priklausymą gamtos stichijoms.

Kelionės maršrutas

Žvelgiant 8 pav. nubrėžta kryptimi, į stebėtojo akiratį patenka ne tik Baltijos jūra, reikšmingi Vilniaus ir Nesvyžiaus miestai, bet ir Polėsės pelkė bei ją aprašantis stačiakampis kartušas, įkomponuotas dešiniajame apatiniame LDK žemėlapio kampe.

Kartušo tekste pateiktas šių „pelkėtų ir didelių vietų, kurios kai kada atrodo kaip dideli ežerai“ apibūdinimas leidžia pelkės figūrą kvalifikuoti kaip sudėtinį terminą (*ir žemė, ir vanduo*) ir priskirti ją paslapties (*yra, bet neatrodo pelkėta, didelė, klampi vieta, numatanti judėjimo negalimybę*) ar iliuzijos (*atrodo, bet nėra didelis ežeras, vanduo, per kurį galima irtis, judėti*) deiksei. Būtent dėl buvimo ir atrodymo nesutapties kartografas negalėjo pažymėti „tikslių šių vietų atstumų“. Tad pelkė tampa ta žemėlapio vieta, kur atstumai netikėtai išauga arba sumažėja, čia nebegalioja mastelis ir jo suponuojamas reguliarumas.

Pelkėtasis kraštas „maitina gretimas sritis iš čia išvežtomis ore ir vėjyje džiovintomis žuvimis, skirtomis parduoti“, tad tampa ribine

⁶⁴ Лотман, *op. cit.*, p. 228.

⁶⁵ *Ibid.*

⁶⁶ *Ibid.*, p. 229.

⁶⁷ *Ibid.*

⁶⁸ *Ibid.*

vieta, iš kurios vertės iškeliauja (kerta *čia* ir *ten* ribą). Polesė yra ne tik reikšmingas verčių cirkuliacijos tinklo taškas, bet paribys tiesiogine prasme – per pelkę eina naujoji LDK siena. Šioje sudėtinėje, transformacijoms palankioje⁶⁹ erdvėje iš tiesų įvyksta radikalus pokytis – parduodamos žuvis tampa mainų objektu.

Žuvų suobjektinimas suponuoja ne tik gyvybės, bet ir valios stoką – žuvis išvežamos (ne pačios „iš čia“ išplaukia) ir yra skirtos parduoti, t. y. tampa priemone finansinei krašto gerovei užtikrinti. Žuvies virsmą iš subjekto į objektą figūratyviai išreiškia džiovinimas „ore ir vėjyje“. Gyvybę ir valią žuvis praranda kartu su drėgme, jos transformacija tiesiogiai susijusi su oro ir vandens stichijomis.

Žuvies figūra veikia ir Baltijos jūros erdvėje. Priešingai nei Polesės pelkės fauna, jūrinė žuvis turi ne tik *gyvumo* semą, bet ir *norėjimo* modalumą, ji juda priešinga kryptimi nei pavėjui plaukiantys laivai, t. y. nepaklūsta aplinkos diktuojamai judėjimo kryptiai (kuri kol kas sutampa su žemėlapiu subjekto judėjimo kryptimi). Būtent vandens stichijoje žuvis akivaizdžiai yra gyva ir valinga.

Visa tai leidžia oro stichijai priklausančias diskursyvinio lygmens figūras naratyviniame lygmenyje sieti su *privalejimo* modalumu, o vandens elementus laikyti figūratyvine *norėjimo* išraiška. Minėti modalumai motyvuoja ir žemėlapiu subjekto judėjimą. Tai, kad pirminė skaitymo kryptis yra padiktuota vėjų rožės, suponuoja, jog subjektas veikia pagal *privalejimo* programą. Kita vertus, žemėlapyje nevaizduojami keliai, vieninteliai pertrūkį tolydumu paverčiantys elementai yra upės. Tad tekstas nenumato jokios kitos galimybės – keliauti galima tik vandeniu, vadovaujantis savo paties *valia*, kuri iš pradžių sutampa su plastinės žemėlapiu sandaros primetamu *būtinumu*.

Į subjekto *norėjimą* apeliuojama ir Polesės pelkę aprašančio kartušo tekste. Skaitytojas raginamas neįklipti šioje baloje, bet per ją keliauti („*jeigu norėtum* nustatyti šių vietovių atstumus skriestuvu, *žinok*, kad *einant* Pripetės upe, tarp Grudeko ir Kijevo yra 60 mylių, tuo tarpu pagal mūsų pažymėjimus atstumas išauga iki 120 mylių“). Subjektui suteikiama topologinė kompetencija, tad sudėtinė pelkės erdvė naratyviniame lygmenyje laikytina paratopine kvalifikacijos įgijimo vieta.

⁶⁹ Algirdas Julien Greimas, *Maupassant. The Semiotics of Text*, Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 1988, p. 226.

Siūlomas maršrutas nebesutampa su 8 pav. nubrėžta judėjimo kryptimi. Kvalifikacinis išbandymas (kelionė maršrutu Grudekas → Kijevas) numato naujosios (po Liublino unijos išgaliojusios) LDK sienos kirtimą. Vizualiai ši siena iš tiesų *atrodo* pereinama – trūkinėjantį kontūrą demonstratyviai *užgožia* kartušas. Naujoji valstybės riba priklauso *neatrodyto* sferai. Kadangi ribos nematyti, neįmanoma pasakyti, ar ji *neatrodo ir yra*, ar *neatrodo ir nėra*, subjektas laisvas pats apsispręsti, kuriai tiesosakos kvadrato kraštinei – paslapties ar netikrumo – šią naująją sieną priskirti, jos paisyti ar ją ignoruoti. Šį apsisprendimą lydi interpretacinis veiksmas, žymintis iš sakytojo – žemėlapių rengėjų – gaunamo sutarties siūlymo priėmimą arba atmetimą.

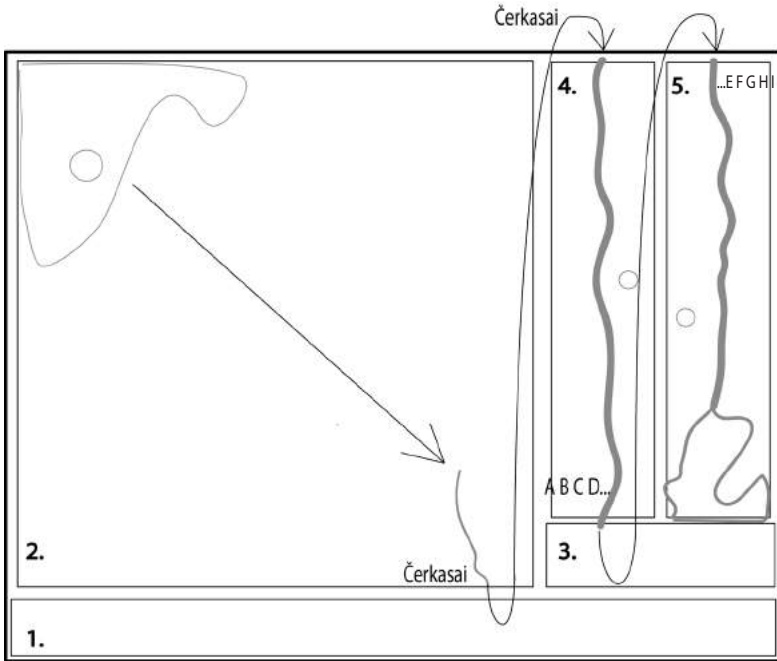
Sutarties priėmimo atveju subjektas sutinka realizuoti nurodytą maršrutą, t. y. tampa *keliaujančiu subjektu*. Jis ne šiaip kerta netikrumo kraštinei priskirtą ribą, bet pereina iš dabartinės LDK teritorijos į istorines LDK žemes, ne tik iš *čia* į *ten*, bet ir iš *dabar* į *tuomet*. Toks judesys patvirtina, kad keliaujančiam subjektui priimtina lėmėjo jam siūloma aksiologija (antiaksiologija – ribas nustačiusių požiūriu).

Kirsti naująją LDK sieną subjektą paskatinusi kelionės programa slepia dar vieną gudrybę. Nueiti iš Grudeko į Kijevą Pripetės upe neįmanoma, mat dar nepasiekus galutinio maršruto taško Pripetė įteka į Dnieprą. Tad, sekdamas instrukcijomis, keliaujantis subjektas netikėtai išplaukia į plačiuosius vandenius, kurių tėkmė įveikia tarp LDK žemėlapių ir Dniepro vagos kartografinio vaizdo (fragmentų 4 ir 5) įsiterpusį pertrūkį.

Maršruto vientisumą suponuoja nukirstas Dniepro vietas sujungiantys toponimai (ties fragmento 2 pabaiga ir fragmento 4 pradžia kartojasi Čerkasų vietovardis) ir upės slenksčius žymintys sutartiniai ženklai (viename žemėlapyje upė baigiasi A, B, C, D, o kitame prasižeda E, F, G, H, I žymėmis).

Tolesnė kelionė reikalauja daugiau išmanymo, mat Dniepro vagos žemėlapiai, nors ir yra detalesni, neturi nei geografinio tinklo, nei aiškaus mastelio. Pastarasis nurodytas tiesiog myliomis („scala milliarium“), kurių santykis su didžiajame žemėlapyje naudojama matų sistema („Milliaria Magna“, „Milliaria mediocria“, „Milliaria communia sive usitata“) lieka neaiškus.

Apie mylių (iš pažiūros, tikslų matavimo vienetų) reliatyvumą įspėja vieno iš kartušų tekstas, sakantis, kad „paklaidos atsiranda dėl

12 PAV. Kelionės maršrutas

kelio kreivumo ir mylių nevienodumo, nes lietuviškos mylios didesnės už lenkiškas, o rusiškos ir Podolės – didesnės už lietuviškas“. Net tuo atveju, kai santykį tarp skirtingų semiotikų yra įmanoma nuskaityti lyginant, jis vis tiek lieka miglotas ir netikslus. Judėjimas tokioje erdvėje, kur neveikia įprastas reguliarumas, remiasi atsitiktinumu.

Į mažųjų žemėlapių erdvę patekusio subjekto kelionė iš tiesų pakinta. Jei prieš tai kelionės taškai buvo išsidėstę upių krantuose (skaitytojas upėmis keliavo nuo miesto prie miesto), tai čia maršrutą struktūruojantys elementai (salos ir slenksčiai), viena vertus, perkeliama į upės erdvę, kita vertus, tampa vietomis, kurias rekomenduojama aplenkti. Kartušų tekstai suteikia subjektui reikalingą žinojimą apie kelyje tykančius pavojus („Dniepro salose prie slenksčių“ gyvenančius kazokus ir tarp slenksčių esančias kataraktas, tarp kurių „plaukioti visiškai saugu net dideliems prekybos ir karo laivams“). Būtent natūralios ribos (slenksčių) vietoje baigiasi viena ir prasideda kita Dniepro vagos kartografinio vaizdo dalis, tad šios kliūtis

įveikimas žymi perėjimą į paskutinę tikslo link vedančią kelio atkarpa ir dar vieno kvalifikacinio išbandymo (laviruoti „šiapus ir anapus kataraktų“) įveikimą.

Naujasis kelionės maršrutas koreliuoja su vėjų rožės figūratyviu taku. Dniepro vagos kartografiniame vaizde pažymėtos dvi vėjų rožės nuo pirmosios skiriasi dydžiu ir nurodomomis vėjų kryptimis. Baltijos jūros teritorijoje įkomponuotas stambiausias grafikas nurodo 16 galimų krypčių. Tarp Čerkasų ir slenksčių įkomponuota mažiausia vėjų rožė žymi 8 pagrindines ir 8 šalutines kryptis. O tarp Zaporožės ir Juodosios jūros esanti trečia vėjų rožė nurodo tik 8 kryptis.

Dvi mažesnės vėjų rožės funkcionuoja ir kaip kompasas, žymi ke turias pasaulio šalis. Galima sakyti, kad judant nuo stambiausios vėjų rožės prie mažesnių vėjas slopsta, *privalėjimą* judėti pavėjui keičia galimybė orientuotis erdvėje, t. y. judėti *norima kryptimi*, neatsižvelgiant į vėjo palankumą (tam reikalingas kompasas).

Metonimiškai vėją nurodo ir vėliavos figūra. Pirmą sykį ji pasirodo Baltijos jūros erdvėje, greta didžiosios vėjų rožės. Kranto link genamų laivų vėliavos išduoda tuo metu pučiančio vėjo kryptį. Jei vėjų rožė žymi galimas kryptis (vėjų paradigmą) ir sietina su virtualybės sfera, tai laivai ir jų vėliavos nurodo *čia ir dabar* pučiantį vėją, t. y. pasakojimo realybę, ir funkcionuoja kaip vienas iš įjungimo mechanizmų.

Vėliavos (ir vėjo) figūrą aptinkame ir LDK gyvenviečių žymėjime: vaivadijos miestą ir miestą, kuriame yra teismas, iš kitų išskiria būtent plazdanti vėliava. Po visą LDK pabirusios tokio tipo gyvenvietės sudaro įspūdį, kad skirtingų krypčių vėjai pučia (savos taisyklės galioja) visoje šalyje.

Vėliavos figūrą galima pastebėti ir žmogiškųjų atlikėjų – kaip integrali visuma veikiančios raitelių grupės – rankose (žr. 11 pav.). Ankstesniame skyriuje rašėme, kad, skirtingai nuo kitų žemėlapyje veikiančių žmonių, ši grupė vienintelė persikelia šiapus geografinio tinklo, t. y. išeina iš žemėlapio. Šį pažeidimą anksčiau siejome su grupės veikimo vieta (žemėlapio ir LDK paribiu), tačiau čia pat veikianči kita raitelių grupė, esanti net labiau paribyje, tokios galimybės neįgyja. Ypatingais gebėjimais apdovanoti atlikėjai rankose laiko vėliavą. Maža to, matyti, kad raiteliai juda prieš vėją (kitaip nei priešingame žemėlapio kampe pavėjui plaukiantys laivai), jie vadovaujasi ne primetamu *privalėjimu*, bet savo pačių *valia*. Figūratyviai *norėjimo* moda-

lumą išreiškia *vandens* figūra – čia pat pažymėta Bugo upė. Jos reikšmė paaiškėja kelionės pabaigoje: viename į Juodąją jūrą įtekančio Bugo krante pažymėtos „Vytauto maudyklės“, o kitame įkomponuotas tekstas, aiškinantis, kad „Boh arba Bog lotyniškai reiškia Dievą“. Tad du upės krantai susiejami su dangiškąja ir žemiškąja valdžia. Šių krantų įrėmintas vanduo figūratyviai išreiškia tam tikros aksiologijos veikiamą subjekto *valią*, kurios vedamas jis nepaklūsta LDK žemėlapyje pučiančių vėjų diktatui ir atsiduria ten, kur susitinka gėla upės versmė ir sūrus jūros vanduo. Ši vieta Juodosios jūros teritorijoje pažymėta „Ostium Bogi“. Lotyniško žodžio *ostium* reikšmė yra ne tik „žiotys“, bet ir „įėjimas, durys, vartai“⁷⁰, tad užrašą galima skaityti ne tik tiesiogine (Bugo žiotys), bet ir perkeltine (Dievo vartai) reikšme – tokį perskaitymą suponuoja paties teksto siūlymas upės pavadinimą skaityti ne vien kaip tikrinį daiktavardį.

Tiek Bugo etimologija, tiek visiškai ortogonalus Juodosios jūros vaizdavimo būdas (tai neįmanomas, žmogaus akims neprieinamas vaizdas) leidžia šią erdvę sieti su kosmine plotme. Panašiai kaip Greimo analizėje dangiškąją ir žmogiškąją plotmes skiriančią nuotolį įveikia vandens tėkmė, „mažos bangelės“⁷¹.

Figūratyviame lygmenyje dangiškajai sferai atstovauja angelai, saugantys didžiojo žemėlapių legendą ir po mažaisiais žemėlapiiais įkomponuotą paaiškinimą apie Dnieprą. Viršiau už kitus elementus jie atsiduria ne vien dėl savo prigimties, bet ir topologiškai (kartu su kartušais angelai priklauso paviršiniam, virš geografinio tinklo esančiam sluoksniui). Tokia pozicija lemia, kad angelo žvilgsnis yra domiuojantis, tai žvilgsnis iš viršaus, kuriam „pasaulis tam tikra prasme paklūsta“⁷².

Žemėlapių legendą laikančių angelų žvilgsniai nukreipti tolyn nuo jų saugomos teritorijos apybraižų, jie žvelgia į pietus. Legendos rėmą sutapatinus su LDK sienomis išėitų, kad žvelgiama Dniepro tėkmės kryptimi (mat šis, anot žemėlapių, teka tiesiai į pietus). Dniepro vagos vaizdavimą aiškinantį tekstą apglobusi angelų pora yra į jį

⁷⁰ Kazimieras Kuzavinis, *Lotynų–lietuvių kalbų žodynas*, [interaktyvus], Vilnius: Vilniaus universitetas, 2009–2011, [žiūrėta 2012-04-01], prieiga per internetą: <http://www.fff.vu.lt/?id=874>.

⁷¹ Greimas, *Maupassant. The Semiotics of Text*, p. 229.

⁷² Thürlemann, *op. cit.*, p. 63.

13 PAV. Dangiškiosios sferos atlikėjų suinteresuotumas Dniepro kartografi-
niu vaizdu

atsigręžusi. Taip figūratyviai parodoma, kad dangiškos sferos atlikėjų interesų sritis yra ne LDK teritorija, o jos užribis, toji vieta, kur Bugas įteka į Juodąją jūrą.

Ortogonalus Juodosios jūros vaizdas funkcionuoja kaip atjungimo mechanizmas, tad šią žemėlapio vietą logiška laikyti išėjimo iš teksto, kelionės pabaigos tašku (analogiškai perspektyvinis Baltijos jūros vaizdas laikytinas įėjimo, skaitymo pradžios vieta) – čia baigiasi kelionė nuo jūros iki jūros, verčianti atsiminti istorinius Vytauto laikus, kai pati Lietuva buvo tokia plati, kaip keliaujančio subjekto akiratis. Čia vyksta subjekto atliktis.

Nors pradinė žemėlapio konfigūracija (pažymėta naujoji LDK siena ir paties žemėlapio rėmai) numato disjunkcinį skaitytojo ir istorinės praeities santykį, skaitymo tako pabaigoje skaitytojas vis dėlto patiria konjunkciją su būtoju laiku ir erdve. Šį potyrį vertinti euforiškai skatina po Dniepro kartografiniu vaizdu pateiktas tekstas, ku-

riame atskleidžiama Nesvyžiaus kartografo nostalgija senajai LDK. Šis plastinės analizės etape su *stabilumu* ir *pagrindimu* sietas tekstinis fragmentas aiškina, kad viena iš LDK nepriklausančios Dniepro dalies vaizdavimo priežasčių buvo „*noras parodyti* senosios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės *ribas*, ypač didžiojo kunigaikščio Vytauto laikais“. Kad šie laikai įgyja euforinę vertę, patvirtina liudijimai apie „daug sėkmingų žygių“ ir naujai pastatytas ar sustiprintas pilis, „kurių dabar tik griuvėsiai likę“. Praeitis siejama su kūrimu, judėjimu, ekspansija („*norėdamas išplėsti* savo valdžią ir toliau atstumti priešą“), svetimio vertimu *savou*. Naujuose šalies paribiuose įkurtos pilys yra *sau pasistatytos*. Vytauto veikla įvardijama kaip periferijos perkūrimas, valdų plėtimas ir ribų nepaisymas. Tad Nesvyžiaus kartografo, norėdami „parodyti <...> ribas“, iš tiesų parodo tik jų reliatyvumą. Nuoseklų ribų išplėtimą iliustruoja dalimis vaizduojamas Dniepras. Kiekviena jo atkarpa praplečia vaizduojamą teritoriją. Svarbu pažymėti, kad tiek kartografas, tiek Vytautas šiame tekste veikia vado vaudamiesi vien *norėjimu* („*labiausiai vertė mus <...> noras parodyti*“, „*norėdamas išplėsti* savo valdžią <...> jis pasistatė ir sustiprino“), su šiuo modalumu siejome ir upėmis keliaujančio žemėlapijo subjekto motyvaciją.

Vis dėlto, net ir atskleidus žemėlapyje užkoduotą naratyvinę schemą (žemėlapijo subjekto disjunkciją su istorine praeitimi keičia konjunkcija), lieka neaišku, ko siekia ir ką pasiekia prie *ostium Bogi* nukeliavęs subjektas. Jo patiriama transformacija tiesiogiai susijusi su kelionės maršrutu, todėl tolesniame skyriuje bandysime struktūriškai apibrėžti svarbiausių kelionės taškų erdviškumą.

Kelionės erdvė

Greimas *erdvę* apibrėžia priešindamas ją *plyčiui*⁷³. O galimus erdviškumo tipus nagrinėja sociosemiotikas Ericas Landowskis⁷⁴. Erdvei aprašyti jis pasitelkia priešpriešą *pertrūkis* vs *tolydumas*. *Tolydumo* erdvė, anot Landowskio, yra tokia tanki, kad viskas joje susiję,

⁷³ Algirdas Julius Greimas, „Topologinės semiotikos linkui“, in *Baltos lankos*, Nr. 34, Vilnius: Baltos lankos, 2011, p. 144.

⁷⁴ Eric Landowski, „Régimes d'espace“, in *Nouveaux Actes Sémiotiques*, [interaktyvus], 2010, [žiūrėta 2013-05-11], prieiga per internetą: <http://revues.unilim.fr/nas/document.php?id=3344>.

kiekvienas veiksmas turi atoveiksmį ir šis nesunkiai patiriamas reguliarumas įgalina subjektus *operuoti* pačia daiktų medžiaga, t. y. reikšmę įgyja *kokybinės* erdvės ypatybės. Subjektas gali veikti tokioje erdvėje tik gerai išmanydamas elementų santykius reguliuojančius dėsningumus. *Nepertrūkio* erdvė – tai verčių cirkuliacijos erdvė, vertės keliauja tinklu, atitenka vienam ar kitam subjektui. Tad svarbą įgyja taškai, kuriuose įvyksta subjektų ir objektų jungčių transformacijos. Tarp taškų esanti erdvė tarsi suskliaudžiama, tinklas siekia ją panaikinti ir įtvirtinti kuo glaudesnę ryšį tarp elementų, kurie iš pradžių laikomi atskirtais.

Sunkiau apibrėžti *pertrūkio* ir *netolydumo* erdves. *Pertrūkio* erdvėje, apibūdinamoje kaip *bedugnė*, prasminga tampa tuštuma. O *netolydumo* erdvėje subjektas tarsi įtraukiamas į judėjimą, kuris vyksta aplink jį, todėl ši erdvė vadinama *įvija*.

tolydumas*audinys*

reguliarumas, programa

→ operacija

pertrūkis*bedugnė*

atsitiktinumas

→ susitaikymas

nepertrūkis*tinklas*

intencionalumas

→ manipuliacija

netolydumas*įvija*

j(a)utimas, jautrumas

→ derinimasis, prisitaikymas

Aukščiau aptarti erdvės režimai vizualiuosiuose tekstuose ne visuomet pasirodo *akivaizdžiai*, t. y. ne visuomet sutampa tekste veikiančios erdvės samprata (buvimas) ir vizuali jos išraiška (atrodymas). Panašią mintį viename esė išsako Louis Marinas, jis teigia, kad bet kokiame į plokštumą perkeltame erdvės vaizde „sukonstruotas „konceptualizuotas“ aspektas derinamas su „išreikštu“ vizualiuoju aspektu“⁷⁵.

Naratyvinės programos erdvė nesunkiai redukuojama į tokią seką: vanduo (Baltijos jūra) → sausuma (LDK, Lenkija, Zaporožė) → vanduo (Juodoji jūra). Šių vietų erdviškumą pravartu aptarti dviem aspektais: konceptualiuoju (kokia erdvė iš tikrųjų *yra*) ir vizualiuoju

⁷⁵ Louis Marin, „The City in Its Map and Portrait“, in Louis Marin, *On representation*, Stanford: Stanford University Press, 2001, p. 217.

(kokia erdvė *atrodo*). Tolesni analitiniai žingsniai remiasi prielaida, kad minėti aspektai nebūtinai sutampa, t. y. vizualiajame tekste užkoduotas erdvės režimas ne visuomet yra akivaizdus.

Baltijos jūra, kurioje prasideda subjekto kelionė, vaizduojama perspektyviai ir detaliai, tai veikiau marinistinis eskizas nei žemėlapis. Jame užfiksuota plaukimo pavėjui situacija yra ne kas kita, kaip *operavimas*, naudojantis žinomais fizikos dėsniais. Šioje erdvėje nėra spragų, elementai pratęsia vienas kitą, jungiasi į nenutrūkstamą vienį – bet koks veiksmas reikalauja tiesioginio sąlyčio su objektais, todėl erdvė paklūsta *tolydumo* principui, joje ne manipuliuojama, bet *operuojama*. Baltijos jūros vaizde *tolydumo* (*audinio*) erdvės koncepcija sutampa su vizualiąja išraiška (perspektyviniu, mimetiniu vaizdavimu). Tokio tipo erdvės vaizdą vadinsime *perspektyviniu paveikslu*.

Sausumos erdvėje ortogonalumas derinamas su perspektyviniais vaizdais (miestų, kalnų, medžių, žmonių). Aptardama kartografijos įtaką Nyderlandų dailei, Svetlana Alpers pažymi: „<...> perspektyviškai matomų“ individualių struktūrų – pvz., pastatų – figūravimas žemėlapyje iš esmės nepakeičia vaizdo pobūdžio. Jis [žemėlapis – J. B.] siūlo paviršių pasauliui įrašyti.“⁷⁶ Sausumos vaizde iš tiesų „paviršius ir mastas akcentuojami tūriškumo ir medžiagiškumo sąskaita“⁷⁷, o objektai redukuojami į orientyrus (angl. *landmarks*), ant žemės paviršiaus išdėliotas gaires, nukreipiančias keliautojus. Sinoptinis subjektas žvelgia iš visur ir iš niekur – tokį žvilgsnį suponuoja paviršiaus ortogonalumas. Tačiau keliaujantis subjektas į kiekvieną lankomą objektą gali pažvelgti iš arčiau, panirti į jo erdvę.

Verta atkreipti dėmesį į gyvenviečių žymėjimo specifiką. Miestai čia pasirodo dvejopai – virtualybės (legenda) ir realybės (konkrečios gyvenvietės) pavidalu. Priešingai nei daugelyje kitų kartografinių tekstų, šiame žemėlapyje gyvenviečių legendos elementai naudojami ne pavieniui, bet derinami vieni su kitais, jungiami į sintagmas – mažus pasakymus, tad šiuo atveju iš tiesų galima teigti, kad „legenda žemėlapiui yra tas pats, kas sakiniui žodynas“⁷⁸.

Pavyzdžiui, Vilnius yra ir sostinė („*Urbs*“), ir kunigaikščių būstinė („*Domicilium Ducum*“), ir Romos katalikų vyskupo („*Sedes Episcopi*“)

⁷⁶ Alpers, *op. cit.*, p. 72.

⁷⁷ *Ibid.*, p. 74.

⁷⁸ Jacob, *op. cit.*, p. 243.

14 PAV. Gyvenviečių žymėjimas

Romani“) bei graikų ortodoksų vyskupų rezidavimo vieta („Sedes Episcopi Graecorum“). Toks apibrėžimas ne tik kvalifikuoja, bet ir įveda „horizontalias jungtis bei vertikalią hierarchiją“⁷⁹ tarp objektą apibrėžiančių savybių. Miesto vietą žemėlapyje žymintis taškas išskleidžiamas į sakinį, kurį – kaip žodinių tekstą – logiška būtų skaityti iš kairės į dešinę. Vilnius visų pirma yra valstybės sostinė, o tik paskui – kunigaikščio būstinė. Kita vertus, vizualusis miestų vaizdavimo matmuo įveda ir kitokio perskaitymo galimybę. Miestas – tai ne tik rašytinis pasakojimas, bet ir atvaizdas, kurio elementų plastinė konfigūracija paklūsta ne vien raštui būdingam kairės / dešinės, bet ir vaizdiniam viršaus / apačios kriterijui. Todėl kunigaikščio karūnos buvimas *aukščiau* kompensuoja jos *antraeilę* (bet, kita vertus, *centrinę*) vietą „sakinyje“.

Kiekvienas miestas vaizduojamas savitai, jų atvaizdus galima būtų vadinti portretais (angl. *profile*). Tačiau šie portretai nėra labai tikslūs, mat „negalėdamas pavaizduoti tikro miesto ar pastato silueto – tai pranoktų smulkaus mastelio kartografijos galimybes – kartografas piktogramomis išreiškia *svarbiausius* vaizduojamų objektų bruožus“⁸⁰. Kiekviena gyvenvietė redukuojama iki kelių svarbiausių

⁷⁹ Jacob, *op. cit.*, p. 243.

⁸⁰ *Ibid.*

taškų – tai schema, o ne paveikslas. Tiek dėl savo neįprastos perspektyvos, tiek dėl minėtos redukcijos šie vaizdai, nors ir „turėtų priklaustyti mimetiniam diskursui, šiuo atveju <...> yra ne kas kita kaip semiotinės konstrukcijos rezultatas“⁸¹.

Būtent tokį taškinį tinklo, *nepetrūkio* erdvės režimą logiška būtų sieti su kartografavimo (angl. *mapping*) samprata. Bet koks žemėlapis, kad ir koks detalus jis būtų, veikia atrankos principu, jis „sprendžia, kas yra verta būti atvaizduota, o kas ne“⁸², tad į kartografinio diskurso adresato akiratį patenka tik tam tikri erdvės elementai, kurių santykiai (dažniausiai – atstumai) išlaikomi, o juos užpildantis nereikšmingas „triukšmas“ pakeičiamas elipsėmis. Vizualiai šie nutylėjimai paprastai reiškiasi tuščiais, neužpildytais plotais tarp taškų.

LDK žemėlapyje pavaizduotų gyvenviečių svarbiausius taškus skiriantis atstumas atrodo nereikšmingas, tačiau jis ne šiaip deseman-tizuojamas, bet vizualiai panaikinamas – taškai tarytum sulipdomi vienas su kitu. Būtent todėl ši erdvė atrodo kaip *audinys* (tolydumas), nors yra *tinklas* (nepetrūkis).

Pavyzdžiui, žemėlapio Vilnius yra *ir sostinė, ir rezidencija*. Bet, pažvelgus į žemėlapio autoriaus, kartografo ir Radvilų dvaro grafiko Tomo Makovskio 1600 m. išraižytą Vilniaus miesto panoramą⁸³, matyti, kad Vilnius yra gerokai daugiau nei keturi bokštai.

Šiame vaizde taip pat išskiriami svarbiausi Vilniaus objektai (24 legendoje aprašytos ir panoramoje sužymėtos vietos), tačiau tarp jų įsiterpia kiti, vizualiai – ne mažiau reikšmingi elementai, panoramoje „*vientisa grandine* atsiveria visi svarbiausi miesto pastatai“⁸⁴. Kad šis „betarpiškai iš gamtos“⁸⁵ pieštas vaizdas yra ne schema, o miesto portretas, liudija ir sakymo simuliakras, „dailininko autoportretas, kuriame dailininkas pavaizdavo save piešiantį Vilnių nuo Vingrių kalno šlaito“⁸⁶.

Tiek šioje panoramoje, tiek žemėlapyje miestams pavaizduoti naudojamos *audinio* erdvei būdingos išraiškos priemonės (perspektyvinis

⁸¹ Thürlemann, *op. cit.*, p. 53.

⁸² Marin, *op. cit.*, p. 212.

⁸³ Vladas Drėma, *Dingęs Vilnius*, Vilnius: Vaga, 1991, p. 34–35.

⁸⁴ *Ibid.*, p. 33.

⁸⁵ *Ibid.*, p. 34.

⁸⁶ *Ibid.*

15 PAV. T. Makovskio Vilniaus panorama

vaizdavimas ir vizualus tolydumas). Tačiau panoramoje veikia reguliarumo, o žemėlapyje *intencionalumo logika*. Žemėlapyje Vilnius – tai ne operavimo, bet manipuliavimo erdvė, reikšmingų taškų visuma, kuri *atrodo kaip paveikslas, bet yra žemėlapis*, todėl atitinka tarpinį *paveikslas-žemėlapis* (šiuos vaizdus vadinsime *perspektyviniais žemėlapiais*) terminą.

Būtent tokio tipo erdvės vaizdus – paveikslus-žemėlapius – analizuoja Svetlana Alpers. Užuoat atskyrusi kartografiją nuo meno, autorė siekia išsiaiškinti „jų sutapties [ypač ryškiai matomos olandų dailėje – J. B.] pobūdį“⁸⁷. Įprasta manyti, jog peizažas „siekia perteikti mums kokybines pavaizduotas vietas ypatybes arba ją regėjusio stebėtojo potyri“ (tai atitiktų operavimo erdvės režimą), o „žemėlapiai suteikia mums žinių apie vietos mastą ir santykius tarp skirtingų vietų“⁸⁸ (manipuliavimo erdvės režimas). Tačiau Alpers pažymi, kad XVII a. olandų dailininkų darbai iš esmės skiriasi nuo kitų panašių vaizdų, mat juose pateikiama sudėtinė (angl. *additive*) erdvė, kurios „neįmanoma apžvelgti iš vieno žiūros taško“⁸⁹, ji primena ne pro langą atsiveriantį vaizdą (kaip italų peizažuose), bet „žemėlapi, plokščią paviršių, ant kurio buvo sudėliotas pasaulis (*assemblage of the world*)“⁹⁰. Anot Alpers, XVI a. Nyderlanduose „kartografavimas plačiau šio žodžio prasme buvo įprastas laiko praleidimo būdas“⁹¹, dėl

⁸⁷ Alpers, *op. cit.*, p. 54.

⁸⁸ *Ibid.*, p. 51.

⁸⁹ *Ibid.*, p. 59.

⁹⁰ *Ibid.*

⁹¹ *Ibid.*, p. 60.

šios ir kitų straipsnyje minimų priežasčių Nyderlandų menas patyrė stiprią kartografijos įtaką.

Autore išskiria du „skirtingus Nyderlandų kraštovaizdžio vaizdavimo režimus“⁹²: panoramas, arba kartografuotus peizažus, ir topografinius miestų vaizdus, ir juos abu kildina iš kartografinio diskurso.

Kartografuotų peizažų autoriai sekdami tradicija „pripažįsta ir priima darbinį paviršių – dvimatį popieriaus lapo paviršių, ant kurio bus dirbama“⁹³. Šio tipo vaizduose trūksta įrėminimo ir įjungimo (semiotinė to žodžio prasme) funkciją atliekančių elementų, žiūrovas žvelgia tarsi paukščio akimis – „šis pasakymas apibrėžia ne tiek žiūrovo ar dailininko poziciją, kiek žemės paviršiaus transformavimo į plokščią, dvimatį paviršių manierą. Ji nenumato fiksuoto žiūros taško“⁹⁴. Anot Alpers, būtent tokiems vaizdams būdinga „išlaikyto nuotolio ir gautos prieigos dermė“⁹⁵, tačiau ši prieiga yra ribota, mat stebėtojas nepriklauso tai erdvei, į kurią žvelgia. Iš jo perspektyvos regima erdvė yra „ne užvaldyta žemė, bet tam tikra prasme *žinoma* žemė“⁹⁶. Alpers pabrėžia kartografinio diskurso (ir iš jo kildinamų vaizdų) galią padaryti objektus *prieinamus akiai*. Žemėlapius (ir jų vaizdavimo manierą perėmusius paveikslus) ji lygina su optiniais prietaisais, mat ir vieni, ir kiti suteikia galimybę „pamatyti kažką, kas šiaip būtų nematoma“⁹⁷.

Antrąjį erdvės vaizdų tipą – topografinius miestų vaizdus – Alpers sieja su grafikos transformacija į tapybą. Juose atsiranda „dangus, vanduo, šviesa ir šešėlis <...>, kartografavimas tampa būdu išaukštinti“⁹⁸ (t. y. kartografinis vaizdo pobūdis padidina vaizduojamos erdvės vertę). Spalva ir ypač akvarelė tokiuose paveiksluose sujungia „du paprastai priešingus aspektus: braižinį kaip įrašą (*drawing as inscription*) (įrašą plokščiaame paviršiuje) ir braižinį kaip atvaizdą (*drawing as picture*) (kažko matyto atkūrimą)“⁹⁹.

Alpers minimas ypatingas *žinojimas* analizuojamo žemėlapio skaitytojui atsiveria ne iš karto. Gryniausiu savo pavidalu jis pasireiškia

⁹² *Ibid.*, p. 65.

⁹³ *Ibid.*, p. 74.

⁹⁴ *Ibid.*

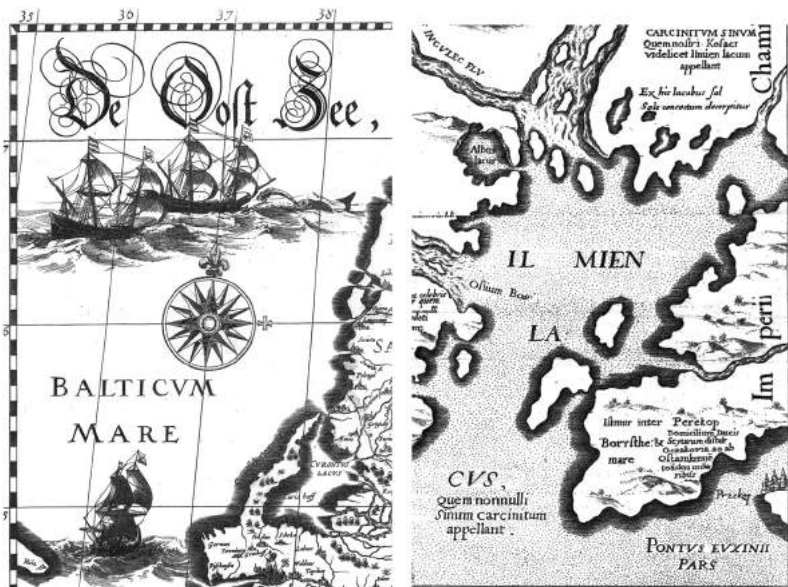
⁹⁵ *Ibid.*, p. 75.

⁹⁶ *Ibid.*, p. 82.

⁹⁷ *Ibid.*, p. 67.

⁹⁸ *Ibid.*, p. 89.

⁹⁹ *Ibid.*, p. 90.

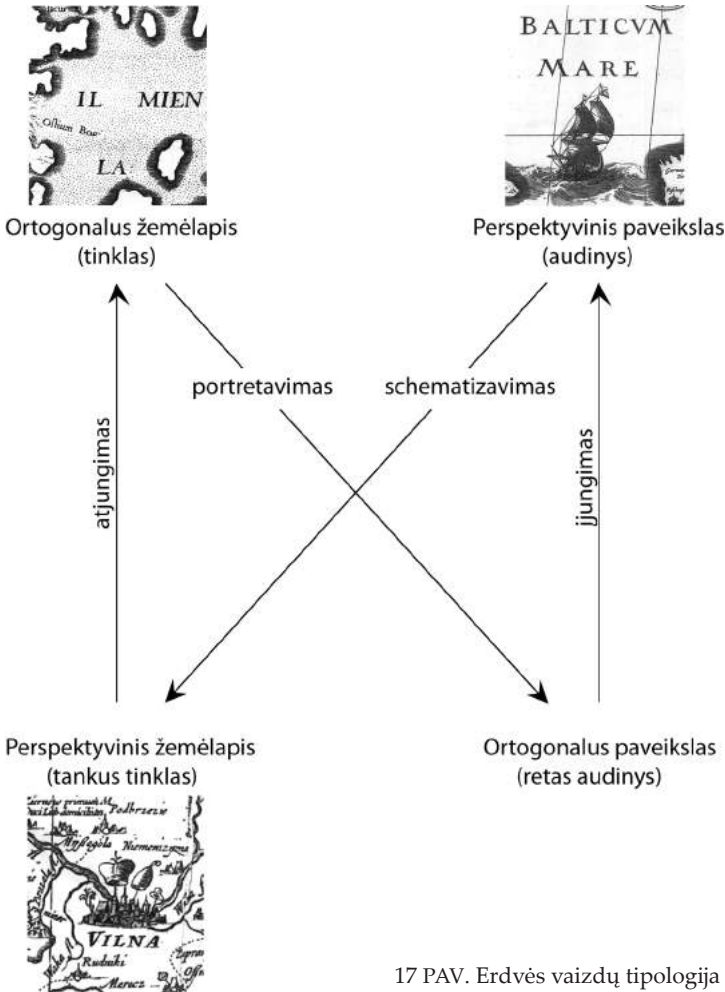
16 PAV. Jūrų vaizdavimas

Juodosios jūros erdvėje, kai pereinama prie visiško ortogonalumo. Jūros vaizdas yra „atjungtas, esantis už bet kokio žiūros taško ribų, <...> iš pat pradžių pateikia save kaip absoliutų, išsamų, sinoptinį“¹⁰⁰. Marinas tokių vizualųjų atjungimą sieja su valdžia ir kontrole, anot jo, ortogonalus „žemėlapis reiškia ne šiaip dominavimą, bet absoliučią valdžią“¹⁰¹, ištrynęs pats save (t. y. visus sakymo pėdsakus) jis ima funkcionuoti kaip panoptikumus. Šiame vaizde susiduriame su erdve, kuri ir atrodo, ir yra *nepertūkio* (*tinklo*) erdvė – žemėlapis.

Paprastai ortogonalų žemėlapių ir dažniausiai perspektyvinių paveikslą sieja priešingumo santykis, vizualiai pasireiškiantis per priešpriešą *ortogonalu vs perspektyviška*, o konceptualiai – per opoziciją *diskretu vs tolydu*. Pastaroji priešprieša nėra akivaizdi, mat iki šiol kalbėjome ne apie diskretumą, o apie žemėlapiams būdingą *nepertūkio* erdvę. Aukščiau aptariamoje Landowskio erdvės režimų tipologijoje tolydumą ir *nepertūkį* sieja papildymo santykis. Šiuos terminus

¹⁰⁰ Marin, *op. cit.*, p. 212.

¹⁰¹ *Ibid.*

supriešiname nepertrūkį redukuodami iki diskretumo, mat erdvės vaizdams struktūriškai apibrėžti pakanka tik šių dviejų, kairėje Landowskio kvadrato pusėje esančių terminų.

Naratyvinė programa (per kelionę aplankomi ir į *paveikslų-žemėlapių* kategoriją patenkantys miestai) ir elementari logika reikalauja apibrėžti minėtą priešpriešą papildančius erdvės tipus: ortogonalų paveikslą ir perspektyvinį žemėlapi, mat judėjimas tarp *audinio* ir

tinklo numato tarpines būsenas, kai arba *tinklas* yra labai tankus (ir todėl vizualiai primena *audinį*), arba *audinys* – retas (ir dėl to yra panašus į *tinklą*). Šiuos keturis terminus apibrėžiame per buvimo (Marinas tai vadina konceptualiuoju aspektu) ir atrodymo (vizualusis aspektas) kategorijas. Papildantys terminai atsiranda tada, kai atrodymas ir buvimas nesutampa.

Įsitikinus, kad perėjimas nuo jūros iki jūros įvyksta sklandžiai, lieka aptarti šios kelionės rezultatą – ką patiria naratyvinę programą įvykdęs subjektas? Anot Alpers, kartografinio diskurso vertę kuria „pasitikėjimas žemėlapiams kaip tam tikra žinojimo forma ir suinteresuotumas būtent tokio pobūdžio žinojimu“¹⁰². Kitaip tariant, žemėlapių skaitančio subjekto atliktis žymi konjunkciją ne su fiziniu objektu – Juodosios jūros erdve (šiam lygmenyje subjektas kaip tik patiria disjunkciją – jis atjungiamas nuo pasakymo erdvės), bet su kognityviniu vertės objektu. Nuo subjekto akių „niekas nėra „paslėpta“¹⁰³, pirmą sykį jis pamato tikrą *kartografinį* vaizdą, „kažką, kas kitaip būtų nematoma“¹⁰⁴. Žemėlapių kaip optinio prietaiso vertę patvirtina ir patys autoriai, Dniepro vagos kartografinio vaizdo atsiradimą LDK žemėlapyje jie aiškina noru „*parodyti* senosios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ribas“ – jų pastangos sutelkiamos į tai, kad skaitytojas *pamatytų*. Atlikdami plastinę analizę pažymėjome, kad iš prigimties asimetriškos žemyno formos popieriaus lape komponuojamas taip, kad atsiranda veidrodinės simetrijos iliuzija (žr. 7, 8 pav.). Šioje simetrizavimo pastangoje taip pat galima išvelgti kartografijos ir optikos sąsają. Žemėlapyje tvarka išvelgiama ten, kur jos, regis, niekada nebuvo.

Erdvė, kuri galiausiai pamatoma *kaip ant delno*, siejama ne su žmojiškąja, o su dangiškąja, kosmine plotme (tai aptarėme ankstesniuose skyriuose) ir istorine Lietuvos praeitimi. Anot Alpers, „įrašyti istoriją žemėlapiuose ir su jais susijusiose iliustracijose – tai pabrėžti kai kuriuos aspektus kitų sąskaita“¹⁰⁵, reikšmę tokiu atveju įgyja „vieta, o ne veiksmai ar įvykiai, <...> erdvė, o ne laikas“¹⁰⁶. Kartografinio teksto

¹⁰² Alpers, *op. cit.*, p. 60.

¹⁰³ Marin, *op. cit.*, p. 212.

¹⁰⁴ Alpers, *op. cit.*, p. 67.

¹⁰⁵ *Ibid.*, p. 91.

¹⁰⁶ *Ibid.*

adresatas praeitį patiria per smulkų grafinį erdvės aprašymą, kurio fone vykusios žmogiškosios dramos redukuojamos į orientyrus (šen bei ten pasitaikančius aprašymus apie laimėtus žygius ar patirtus nuostolius) ir pačios savaime netenka prasmės (Lotmano žodžiais tariant, nelaikomos *įvykiais*, tad priklauso ne siužeto linijai, o fonui). Kartografinio teksto siužetą kuria skaitytojas, jo „žvilgsnis pats imasi braižybos; mėgdžiodamas kartografo plunksną jis juda išpieštomis linijomis pirmyn“¹⁰⁷. Kelionė paneigia ir ištrina pirminiame vaizde buvusias ribas, jos transformuotas žemėlapis (tas, kurį nubraižo keliaujančio subjekto patirtis) netenka savo siužetiškumo.

RAŠTO IR VAIZDO SANTYKIS

Plastinė analizė parodė, kad žemėlapiu ir prie jo pridėto rašytinio teksto¹⁰⁸ santykis yra nevienareikšmis. Jis priklauso nuo skirtingo žodinio diskurso ir kartografinio diskurso įrėminimo. Vienu atveju rėmai plastiškai aprėpia tekstą ir vaizdą, tad suponuojama, kad tai yra vienas diskursas, viena semiotinė erdvė. Kitu atveju rėmai, priešingai, atskiria tekstą nuo žemėlapiu, išstumdami jį net ne į kartografinio diskurso periferiją (paribiu laikant popieriaus lapo kraštą, priklausantį topologinei apačios kategorijai), bet už jos ribų – anapus rėmo. Toks vizualinio teksto atskyrimas suponuoja, kad vaizdas „negali susiliesti su kitais semiotiniais tekstais arba su netekstais“¹⁰⁹, t. y. kad vaizdas ir tekstas suvokiami kaip skirtingos semiotinės sistemos, kurių susikalbėjimą įgalina tik *vertimo* operacija. Norint ką nors išversti, pirmiausia reikia tai perskaityti.

Geografinis istorinis Lietuvos aprašymas yra pateiktas laiško forma. Lenkų geografo vartojamas kreipinys „skaitytojui“ tekstą paverčia amžinai aktualiū, mat ši vaidmenį prisiima bet kas, pradėjęs skaityti, todėl laiškas visuomet kreipiasi į skaitantįjį – „*mane*“, epistoliniai atlikėjai net ir po kelių šimtmečių „susitinka įveikdami erdvės ir laiko nuotolius“¹¹⁰.

Rūpestingam adresantui („rūpestingai, kaip sugebėdami, parengę“) ir palankiam adresatui („palankiajam skaitytojui“) – šiuos terminus

¹⁰⁷ Jacob, *op. cit.*, p. 309.

¹⁰⁸ Žr. priedą.

¹⁰⁹ Lotman, *op. cit.*, p. 6.

¹¹⁰ Algirdas Julius Greimas, „Įžanga į laiško semiotiką“, in *Baltos lankos*, Nr. 28, Vilnius: Baltos lankos, 2008, p. 23.

vartojame kaip epistolinio diskurso, bet ne kaip semiotinius terminus – priskiriami epitetai suponuoja santykį su *kitu*: tiek palankumas, tiek rūpestis yra nukreipti į kitą, jie numato tą, kuris veikia, ir tą, kuris yra veikiamas (palankiai vertinamas ar apgaubiamas rūpesčiu). Pavadinamas skaitytoją palankiu (palankus – „pritariantis, simpatizuojantis“¹¹¹), adresantas iš anksto numato jo pritarimą (t. y. atsakymą), tokiu būdu „klausimo / atsakymo schema pasirodo kaip vientisas diskursas dviem balsais, o komunikacijos aktantai pavirsta naratyviniais subjektais“¹¹². Rūpestingą geografą ir palankų skaitytoją susaiso pasitikėjimo santykis (susirašinėjimas, anot Greimo, numato pasitikėjimą).

Įdomu, kad tekstas veikia ne tik kaip laiškas *skaitytojui*, bet ir kaip atsakas *kitiems*, ne vien kaip klausimas (tikintis pritarimo), bet kaip atsakymas (reaguojant į anksčiau pašnekovo išsakytas mintis). Nuo pat pradžių ir beveik kiekvienoje pastraipoje lenkų geografas nuosekliai prieštarauja „įvairių autorių raštams ir nuomonėms“, „kai kurių rašytojų nuomonei“, kitiems („kaip *kiti* rašo“), kai kam („kaip *kai kas* tvirtina“, „kaip *kai kas* rašo“, „kaip *kai kas* nežinodamas tvirtina“) ir net daugeliui („kaip *daugelis* teigia ir, vadovaudamiesi kitų <...> pasakojimais, klysta“). Vos keliose vietose pasakotojo oponentai įgyja aiškesnę apibrėžtį – tai „kitataučiai istorikai, nepažįstantieji provincijos tvarkos“, iš kurių konkrečiai įvardijamas tik „Enėjas Silvijus“ (Piccolominis, arba popiežius Pijus II, pirmasis išspausdinęs ir Vakarų literatūroje paskleidęs „stereotipą apie *matrimoniae adiutores* [vedybų pagalbininkus – J. B.] ir lengvas vedybas bei skyrybas tarp lietuvių“¹¹³). Tekstas funkcionuoja ne tik kaip savarankiškas, uždaras kūrinys, bet ir kaip tankus užuominų ir neiginių tinklas. Ypač nuosekliai ir kantriai lenkų geografas prieštarauja Georgo Brauno ir Franzo Hogenbergo „Pasaulio miestų atlase“¹¹⁴ pateiktam Vilniaus aprašymui (citatose pateikiame šio aprašymo vertimą į lietuvių kalbą¹¹⁵). Žemiau pateiktoje lentelėje matyti, kaip skleidžiasi geografų dialogas.

¹¹¹ *Lietuvių kalbos žodynas*, IX tomas, s. v. palankus.

¹¹² Greimas, „Įžanga į laiško semiotiką“, p. 23.

¹¹³ Rūstis Kamuntavičius, *Lietuvos įvaizdžio stereotipai italų ir prancūzų XVI–XVII a. literatūroje. Disertacija humanitarinių mokslų daktaro laipsniui įgyti*, Kaunas: Vytauto didžiojo universitetas, 2002, p. 95.

¹¹⁴ Georg Braun, Franz Hogenberg, *Civitates orbis terrarum*, III tomas, Cologne, 1581, p. 59.

¹¹⁵ *Lietuva žemėlapiuose*, p. 386.

Georgas Braunas ir Abraomas Hogenbergas	Lenkų geografas
„Apskritai atvykti į šį miestą galima tik žiemą, nes visa Lietuva yra apsupta pelkių ir didelių miškų, o žiemą, užšalus pelkėms bei ežerams ir pasnigus, keliai pasidaro tinkami, ne išmalti ir išvažinėti, o tokie, kokius padaro minėtas metų laikas.“	„Ši šalis iš visų pusių turi gerus, neklaidžius, lengvai važiuojamus kelius (priešingai kai kurių rašytojų nuomonei, kad į ją galima patekti tik žiemą), ir keliautojas, vykdamas iš Lenkijos, gali čia patekti (kaip sakoma) nesušlapęs kojų.“
„Namai daugiausia mediniai, žemi ir maži, <...> išsklaidyti ir pastatyti be jokios tvarkos.“	„Pačiame mieste daug puikių pastatų, tiek valstybinių, tiek privačių. Medinių namų šiuo metu yra nedaug, ir jie stovi tolimesnėse, nuošalesnėse vietose bei priemiesčiuose.“
„Vilniaus žmonės <...> yra nemokyti, vergiškos prigimties, neragavę jokių laisvųjų menų ar mokslų ir į juos nelinkę, neveiklūs, tinginiai ir dykūnai, neturintys jokios laisvės, tikri vergai, laikomi kilmingųjų nuosavybe. Tačiau jie patys, kaip atrodo (nuostabu girdėti!), džiaugiasi tokiu gyvenimu.“	„Lietuvių tauta džiaugiasi daugeliu laisvių.“
„Vyno neturi, tačiau išgerti mėgsta.“	„Vyną vartoti pradėjo ne taip seniai, bet taip įprato, kad dabar net prastuomenė pokyliuose jį geria.“
„Namuose [žmonės] amžinai skendi dūmuose (mat visai neturi kaminų) ir todėl apanka; niekur nėra tiek daug aklių žmonių kaip tame mieste.“	„Dūmai išeina pro duris, langus ir tam tikrą lango pavidalo skylę lubose, niekad niekam neišgraužia akių (kaip kai kas tvirtina).“
„<...> visi kaimiečiai dėvi pačius pigiausias, tos pačios spalvos ir išvaizdos rūbas.“	„Lietuvių rūbai gana puošnūs, pasižymi įvairumu <...>.“
„Prisigėrę midaus, šildyto vyno arba stipraus alaus ir girti, ginčijasi, pešasi, sužeidžia vieni kitus, žiauriai mušasi. Jei užmuša svetimą, nelaikoma tai mirtinu nusikaltimu.“	„[Lietuvių tauta] yra labai draugiška, civilizuota ir svetinga, nepažįstamus ne tik mielai pas save priima, bet ir pavaišina, pakviečia lankytis ir gražiai palydi.“

Norint reaguoti į klaidingus raštus, reikia pirma pačiam įsitikinti jų klaidingumu. Kelionė yra to, kas parašyta, verifikavimo būdas. Lyginimo judesys leidžia įvertinti teksto teisingumą, o bet koks skirtumas tampa teksto, bet ne tikrovės klaidingumo įrodymu. Rašytinis tekstas suvokiamas kaip antrinis dalykas tikrovės atžvilgiu. Tai, kad jis yra *pridedamas* prie kartografinio diskurso, suponuoja, kad yra antrinis ir žemėlapiu atžvilgiu. Žemėlapis išikuria kažkur tarp rašytinio teksto ir tikrovės, ir yra nei viena, nei kita.

Naratyvine lygmenyje galima kalbėti apie pirmojoje teksto pastraipoje besiskleidžiančią subjekto Sg (lenkų geografo) naratyvinę programą, kuria siekiama sustabdyti antisubjekto Sk (kitų autorių) veiklą – nuomonių, anot Sg, klaidingų „apie šią šalį“ sklaidą. Kitaip tariant, siekiama užkirsti kelią šmeižtui. Šmeižtas numato tarpsubjektinę komunikaciją – vienas subjektas perduoda kitam kompromituojantį žinojimą apie kažką trečią. Tas žinojimas yra klaidingas, bet pateikiamas kaip tiesa. Jei šmeižtas dar nepasklido, jį galima sustabdyti (*padaryti, kad nežinotų*). Jei šmeižtas pasiekė adresatą, jį galima paneigti (*padaryti, kad netikėtų, nes padaryti, kad nežinotų, jau per vėlu*). Šiuo konkrečiu atveju matyti, kad raštai ir nuomonės jau yra pasklidę, tad vienintelis būdas Sg įvykdyti naratyvinę programą – imtis manipuliavimo žinojimu, kuris veda „nuo tvirtinimo per abejonę prie atmetimo“¹¹⁶. Norint, kad Sk pasakymas būtų atmetas, reikia „rasti „įrodymų“ ir pateikti juos sprendžiančiajai episteminei instancijai“¹¹⁷.

Prie žemėlapiu dar „ką ne ką pridėti“ nusprendusiojo Sg perspektyva primena žemėlapiu skaitytojo perspektyvą, žodinis tekstas sukelia tam tikrą *kartografinį efektą*: į Lietuvą žvelgiama iš tolo („apie tos šalies atskiras sritis“ – parodomasis įvardis suponuoja nuotolį) ir iš aukštai (nes kaipgi kitaip stebėtojo akys gebėtų visą šią *placią* šalį ir net jos užribius aprėpti). Šis „visa aprėpiantis žvilgsnis“¹¹⁸ priklauso *sinoptiniam subjektui* (Thürlemannas šį terminą taiko kartografiniams tekstams – žemėlapiams ir planams, tačiau minėtas *kartografinis efektas* leidžia kalbėti apie žemėlapiu skaitytojus žodiniame tekste). Apžvelgęs garsią ir placią šalį, Sg pažymi, kad čia gausu vandens

¹¹⁶ Algirdas Julius Greimas, „Žinojimas ir tikėjimas: vienas kognityvinis universumas“, in *Baltos lankos*, Nr. 12, Vilnius: Baltos lankos, 2000, p. 19.

¹¹⁷ *Ibid.*, p. 22.

¹¹⁸ Thürlemann, *op. cit.*, p. 58.

telkinių, „puikių girių“ ir laukų, tačiau santykio tarp šių elementų neįveda. Jų gausa niekaip nesisieja, geografiniai objektai iš pradžių tėra elementų aibė be aiškios tvarkos ir struktūros, liudijanti *gausos* ar *įvairovės* izotopijos sklaidą tekste.

Vis dėlto negalima tvirtai teigti, kad sinoptinis subjektas regi šalį iš *visur* ir iš *niekur* (kaip būtų ortogonalios žemėlapių projekcijos atveju), priešingai, tai žvilgsnis iš fiksuoto taško, esančio „tam tikroje vietoje vaizduojamo pasaulio atžvilgiu“¹¹⁹. Tai, kad kalbama lenkų geografo vardu, ir tai, kad Lietuva vadinama provincija (autorius oponuoja nuomonei istorikų, nepažįstančių „provincijos tvarkos“), suponuoja, jog į situaciją žvelgiama iš tos dangaus skliauto pusės, kuri yra virš Lenkijos.

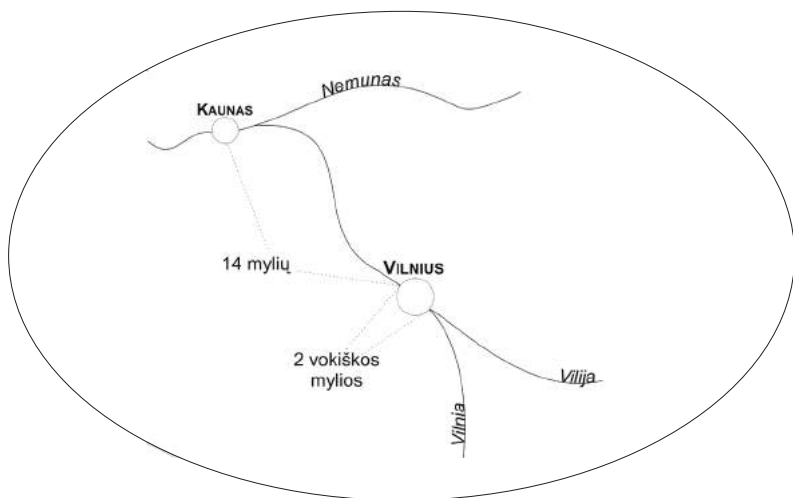
Pirmasis kriterijus, padedantis Sg suvokti tam tikrą erdvinę šalies konfigūraciją, yra *riba*. LDK apibūdinti vartojamas epitetas *plati* (beje, neatitinkantis vizualios LDK žemėlapių – kvadrato – formos) turi ne tik *didumo* semą, bet ir tam tikro *nukreiptumo*, platus – tai „į visas puses nusitęsęs“¹²⁰, tad suponuojamas išcentrinis judesys, gręžiantis žvilgsnį paribių link. Šalies pakraščiuose („iš visų pusių“) matyti tiesūs ir lengvai važiuojami keliai, per kuriuos „keliautojas, vykdamas iš Lenkijos, gali čia patekti“ (sausumos keliai numato judėjimą iš Lenkijos į Lietuvą ir skirtį tarp šių valstybių padaro *pereinamą*). Plati šalis ne tik įgyja apibrėžtį, bet ir užribį – anapus LDK sienų yra Lenkija bei „garsūs Karaliaučiaus ir Rygos uostai“, o už jų – užjūrio šalys, suponuojančios tarp artimųjų ir tolimųjų kaimynų išterpusią jūrą. Būtent jūra (vandens figūra) tampa skirtumą tarp *čia* ir *ten* įvedančiu elementu.

Toliau aptariamai erdvei priklausančių elementų aibė (iki šiol tai buvo vien gamtos arba negamtos objektai – upės, miškai, javų laukai) papildoma kultūriniais elementais, gyvenvietėmis, tarp kurių įvedamas priešpriešos *didelis* / *mažas* santykis: „<...> dabar šalyje gausu miestų, miestelių ir kaimų.“ Šią struktūrą papildo paribio erdvę *periferija* paverčiantis *centras* („žymiausias [šalies miestas – J. B.] yra Vilnius“).

Vilniaus miestas įsikuria ypatingoje erdvėje – upių santakoje. Viena upė yra mažesnė, o kita – didesnė ir „tinkama laivybai“, jų

¹¹⁹ *Ibid.*, p. 63.

¹²⁰ *Lietuvių kalbos žodynas*, X tomas, Vilnius: Mokslas, 1976, s. v. platus.

18 PAV. Kartografinis rašytinio teksto efektas

santakos figūra tampa sudėtinu terminu *ir didelis, ir mažas*. Iki šiol apie vandens telkinius tekste kalbėta kaip apie tam tikrą kelių rūšį, prekybos arterijas, kuriomis prekės keliauja į užjūrio šalis (taigi iš *čia* į *ten*). Sukoncentravęs dėmesį į Vilnių *sinoptinis subjektas* pasirenka tašką, vadinamą *pradžios tašku*, ir virsta *keliaujančiu subjektu*, kurio žvilgsnio judėjimas (Thürlemannas sakytų – *lakiojimas*¹²¹) – įsivaizduojamo žemėlapiu skaitymas – nuo šiol įgyja *keliavimo* statusą. Iš tiesų aplink Vilnių ima rasti struktūruota erdvė: santaka dviejų upių, iš kurių didesnė „nuplaukusi žemyn keturiolika mylių [taigi septyniskart tiek, kiek užima pats miestas – J. B.], prie Kauno“ įteka į trečią. Net niekada nemačiusį LDK žemėlapiu skaitytoją toks aprašymas verčia erdvę schematizuoti ir įsivaizduoti (mintyse braižyti). Skaitytojas seka lenktais upių kontūrais, t. y. keliauja vandens keliais. Vanduo tampa elementu, struktūruojančiu aprašomą erdvę.

Įdomu, kad upių santakos figūra funkcionuoja ir tolesnėje pastraipoje, kurioje, tarsi panirus (angl. *zoom in*) į aukščiau pateiktą schemą, Vilnius pamatomas kaip ant delno (tai ne detalus miesto planas, bet veikiau perspektyvinis žemėlapis, mat nurodomi tik svarbiausi ap-

¹²¹ Thürlemann, *op. cit.*, p. 64.

rašomos erdvės taškai). Upių santaka tampa finansinių verčių investavimo vieta, čia „už *dideles lėšas* buvo pastatyta šv. Stanislovo garbei *vyskupystės bažnyčia*“. Su krikščionių religija siejama sudėtinė santakos erdvė įvardijama kaip žemuma, slėnis (žemės ir vandens stichijų sąveikos vieta) ir priešinama Bokšto kalnui (tai sudėtinė ir žemės, ir oro erdvė), kuris asocijuojamas su „pagonybės laikais“. Šie laikai yra likę praeityje ir netekę bet kokios vertės, į juos neinvestuojami pinigai ir kalne stovinti pilis „dėl senumo jau apgriuvusi“.

Taigi topologinė priešprieša *aukštai / žemai* suponuoja priešpriešas *pagoniška / krikščioniška*, *senoviška / modernu* ar net *nevertinga / vertinga*. Dvi pilys („ne tiek stiprios, kiek gražios“ – tad turinčios pirmiausia estetinę ar simbolinę vertę) žymi du sostinės centrus: viršuje įkurdintą senąją pagonišką centrą ir žemumoje esantį naująjį krikščionišką centrą, siejamą ir su finansine gerove. Ta gerovė randasi iš upių, kurių viena tinka laivybai, artumo. Iš ankstesnio aprašymo žinome, kad upėmis iš šalies išplukdomos vertės grįžta „aukso, sidabro ir vario“ pavidalu. Upių santaka pasirodo kaip didesnės tokių verčių koncentracijos vieta.

Sistemą *aukštai / žemai :: nevertinga / vertinga* figūratyviame lygmenyje papildo priešprieša *žemė-oras / žemė-vanduo*.

Sudėtinę *apačios* erdvę formuojančių vandens ir žemės stichijų priešprieša skleidžiasi nuo pat antrosios teksto pastraipos. Iš aprašomoje erdvėje išbarstyty figūrų išskiriami su vandens sfera susiję elementai, kaip antai „žuvingi tvenkiniai“ ar upės, „kurios tinka laivybai“. Šių figūrų vertės atitinka žemėlapyje išskirtas su vandens sfera, valia ir gyvenimu (vanduo šalį „drėkina“, tad palaiko jos gyvybę) susijusias vertes. Su vandeniu susijusioms vertėms priešinamos vertės, susijusios su žemės stichija. Jas įkūnija sausumos kelių, gerai derančių javų ir kitų išvežamų iš žemės gaunamų gėrybių figūros („be visų rūšių javų: rugių, kviečių, miežių ir kt., jie išveža linų, kanapių, jaučių odų, taukų, vaško, pelenų, dervos, taip pat žvėrelių, ypač kiaunių, bebrų, lapių kailiukų“).

Oro figūrų tekste beveik nėra. Šiai stichijai galėtume priskirti nebent dūmus (ugnies ir oro samplaiką), tačiau jie atsieti nuo žmogiškųjų atlikėjų. Oro figūrų stoka yra reikšminga, turint omenyje, kad šią stichiją įkūnijantis vėjas žemėlapyje buvo siejamas su subjektui primetamu *privalėjimu*. Tekste minimi dūmai abejingai „išeina pro

duris, langus ir tam tikrą lango pavidalo skylę lubose, *niekad niekam neišgraužia akių*". Prie žemėlapio pridėtame tekste atlikėjai veikia pagal laisvos valios programą ir kai kalbama apie religijos priėmimą („mielai *priėmė* krikštą“), ir kai aptariamas Lietuvos ir Lenkijos susijungimas, kuris „įvyko visų *pritarimu*". Veiksmažodžiai „priimti“, „pritarti“ suponuoja ne valingą *norėjimą daryti*, bet veikiau prisitaikymą, *nenorėjimą nedaryti*.

Galima pažymėti, kad tekste nuosekliai kartojasi dvejetainės, sudėtinės figūros (du laikai, du uostai, dvi upės, dvi pilys, dvi kolegijos), žyminčios dviejų skirtingų ar net priešingų dalykų bendrumą. Šių figūrų kartojimasis palaiko *sajungos, susiliejiimo* ar *sambūvio* ir *taikos* izotopijas.

Aptaręs Lietuvos geografiją, lenkų geografafas ima kalbėti apie lietuvių buitį, būdą ir istoriją. Tokia pasakojimo schema yra ne kas kita, kaip vadinamoji *detalioji geografija* (lot. *geographia specialis*). Šią geografinio aprašymo rūšį veikale „*Geographia generalis*“ apibrėžė vokiečių geografafas Bernardas Varenijus. Detaliąją geografiją jis siejo su konkrečios šalies „*astronominių (celestial), geografinių (terrestrial)* ir *socialinių (human)*“¹²² reiškinių stebėjimu ir smulkiai aptarė, kas turėtų būti pateikta kiekvienoje dalyje.

Lenkų geografo aprašyme pateikiamos žinios apie Lietuvos klimata, metų laikus (tai atitinka Varenijaus išskirtą astronominę dalį), šalies padėtį ir ribas, jos vandens telkinius, miškus, derlingumą, naudingąsias iškasenas, gyvūniją (geografinė dalis) ir galiausiai apie jos gyventojų būdą, maitinimosi įpročius, menus ir amatus, dorybes, papročius, politinę santvarką, miestus ir žymesnes vietas (socialinė dalis).

Aprašymo autorius nedaug dėmesio skiria lietuvių kilmei ir Lietuvos vardui (nors, pvz., antikiniai upių vardai jam atrodo verti paminėti). Užuot oponavęs kitiems autoriams (ką nuolat daro kitose teksto vietose), jis pataria skaitytojui pačiam pasidomėti, kas parašyta šiuo klausimu. Atrodo, „*prie lietuvių naujų papročių*“ pereiti skubančiam pasakotojui praeitis yra kaip ta pagonybę menanti pilis, „*dėl senumo jau apgriuvusi*“ ir neįdomi. Tai dar sykį įrodo, kad priešpriešas *mo-*

¹²² Bernhardus Varenius, *A compleat system of general geography: explaining the nature and properties of the earth*, London: S. Austen, 1734, p. 3.

dernu / senoviška ir vertinga / nevertinga sieja tiesioginė priklausomybė. Senovė asocijuojama su bjauriais demonų garbinimo papročiais, tačiau lietuviai „arba visiškai jų atsižadėjo, arba <...> niekuomet jų ir neturėjo, o tai labiau panašu į tiesą“. Kitaip tariant, pasakotojas vengia dokumentuoti tai, ko niekada ir nebuve.

Ryškesnė senųjų ir moderniųjų laikų skirties motyvacija atskleidžiama teksto pabaigoje. Modernėti lietuviai pradėjo, kai „buvo padėtas Lenkijos ir Lietuvos sąjungos ir unijos pagrindas“, ši susijungimą figūratyviai įkūnija Lietuvos didžiojo kunigaikščio ir Lenkijos karalienės jungtuvės, tad *sambūvio* izotopiją iki šiol palaikiusi upių santakos figūra virsta dviejų valdovų santuokos metafora. Natūralus valdovų sąjungos padarinys – jų valdomų žemių susilieėjimas (1569 m. „vieningu susitarimu“ įvykusi Liublino unija), Lietuva ir Lenkija po šių jungtuvių „tarsi visiškai suaugo į vieną kūną“. „Laimingai susijungusios pusės“, viena vertus, vėl vertinamos tarsi iš žemėlapiu skaitytojo perspektyvos (aiškiausiai apie politinius pokyčius byloja naujos valstybių sienos ir formos, matomos iš toli ir iš aukštai žvelgiant į Lietuvos žemėlapi), kita vertus, yra antropomorfizuojamos. Susijungusias valstybes sieja ne tik bendrumo troškimas, bet ir bendras priešas – Maskva, kurios geografinė padėtis lieka neapibrėžta.

Laiškas baigiamas maloniu atsisveikinimu. Skaitytojas kviečiamas palankiai priimti „kilniojo kunigaikščio“ veikalą. Adresatas įkurdinamas episteminės instancijos vietoje, Lietuvos ir Lenkijos diduomenei be galo svarbus jo palankumas ir teisinga žemėlapiu interpretacija.

Skyriaus pradžioje aptartas *darymas*, kad *netikėtų* remiasi įtikinėjamos pusės patirtimi („stengdamiesi visa tai išaiškinti visą šį kraštą apkeliavome ir patyrėme“), bet jei vienintelis verifikacijos būdas yra *pačiam patirti* (nes raštais pasitikėti negalima), tai ir apie palaimintą kunigaikštystę laiško adresatui nuspręsti yra vienintelis būdas – pačiam čia atvykus įsitikinti. Ne veltui rašytinis tekstas nuo pat pradžių konstruojamas taip, lyg skaitytojas skaitytų žemėlapi, tarsi virtuali jo kelionė galėtų tapti akstinu tikrai kelionei. Thürlemannas pažymi, kad „žemėlapiu [o šiuo atveju – žemėlapiu simuliuojančio teksto – J. B.] skaitymas <...> gali, bet ne visada privalo paskatinti somatinio pobūdžio veiklą“¹²³. Skaitytojui prie kartografinio žemėlapiu duodamas

¹²³ Thürlemann, *op. cit.*, p. 61.

dar ir kartografinis-rašytinis tekstas (o su juo – ir *topologinė kompetencija*), paskui eina gundymo fazė, pasakojimas apie lietuvių modernumą ir svetingumą (sukeliantis *norėjimą* pačiam savo kailiu visa patirti). Po virtualizacijos ir aktualizacijos (jos šiame tekste sukeistos vietomis) eina realizacija: atsakas į lenkų geografo laišką galėtų būti *patirti įtikinto* subjekto kelionės išpūdžiai.

Vis dėlto ši kelionė būtų kitokia nei žemėlapiu analizėje aptartas keliaujančio subjekto maršrutas. Lietuvos ir Lenkijos valstybės žodyniame priede pateikiamos kaip vienas kūnas. „Keliautojas, vykdamas iš Lenkijos, gali čia patekti <...> nesuslapęs kojų“, t. y. riba tarp šių šalių yra įveikiama sausuma (plg. žemėlapyje pavaizduotas su šia riba sutampančias Polesės pelkes). Žemėlapis istorinę LDK teritoriją pateikia kaip siekiamybę, o rašytinis tekstas praeitį nuvertina.

Kad galėtų paneigti žemėlapiu suponuojamas reikšmes, rašytinis tekstas turi pats apsimesti žemėlapiu. Čia veikia diskursui apie erdvę būdingos topologinės priešpriešos. Kartu su *senove* ir *pagonyste* nuvertinama topologinė *viršaus* kategorija, tarsi svarbu būtų tik tai, kas įsikuria *apačioje*. Tokiu būdu aprašomos erdvės elementai netenka erdviškumo, juos darosi patogu struktūruoti pagal plokščią *centro / periferijos* kriterijų. Taigi rašytinis tekstas maksimaliai priartėja prie visiškai ortogonalaus vaizdo ir to, ką galiausiai patiria į Juodąją jūrą žvelgiantis žemėlapiu skaitytojas. Tačiau rašytinio teksto adresatas šiuo neįmanomu žvilgsniu regi ne istorinę LDK praeitį, bet tuometinę palaimingą kunigaikštystę. Turint omenyje, kad rašytinis tekstas atsiduria pačiame kartografinio diskurso pakraštyje ir dėl savo svetimumo „vientisame semiosferos mechanizme atlieka katalizatoriaus funkciją“¹²⁴, toks reikšmės poslinkis neturėtų stebinti.

IŠVADOS

Semiotinė žemėlapiu analizė pradedama plastinės teksto sandaros tyrimu. Dar ikifigūratyviame lygmenyje žemėlapiu subjektas skatinamas žvilgsniu apsistoti viename ar kitame teksto taške, o iš jo jau judėti tam tikru maršrutu – keliauti. Plastinė analizė atskleidžia būdus, kuriais žemėlapis *pagauna* ir *kreipia* būsimo keliautojo žvilgsnį. Skaitymo kryptis nustatoma ištyrus kartografinio diskurso

¹²⁴ Lotman, *op. cit.*, p. 11.

fragmentavimą ir topologiją, rėminimo ypatumus, centrines vietas ir elementų stratifikaciją. Po geografiniu tinklu atsidūręs mastelis suponuoja, kad ištirta ir patirta (išmatuota ir apkeliauta) erdvė įvelkama į geografinio tinklo struktūrą, todėl ji atsiduria paviršiniame sluoksnyje. Visai kitoks eiliškumas suponuojamas, kada mastelis uždengia geografinį tinklą – tokio tipo diskursai numato pirminį erdvės steigimo, struktūravimo judesį, po kurio seka tyrimas – keliavimas. Taip plastinio ir figūratyvinio lygmenų paribyje skleidžiasi žemėlapių ideologija, kartografinis diskursas pasirodo esąs pažinimo įrankis arba galios įrankis, kreipiantis pagautą žvilgsnį viena ar kita linkme, atskleidžiantis to, kas įvyko, retrospektyvą arba to, kas dar tik žada įvykti, perspektyvą. Istorijos prasmė pasirodo presuponuota istorijos krypties.

Radvilos Našlaitėlio žemėlapyje skaitytojo žvilgsnis yra retrospektyvus, kreipiamas į praeitį – šią plastinės analizės išvadą patvirtina ir figūratyvinis perskaitymas. Žemėlapių skaitymas prasideda nuo Baltijos jūros pakraščio. Tai suponuoja teksto plastika ir tai, kad jūros pavadinimas tiesiogine prasme žymi sakinio pradžia. Subjekto judėjimas netelpa naujosiose LDK ribose, jo kelionė nuo jūros iki jūros paneigia po Liublino unijos įsteigtas valstybės sienas ir tarsi sugražina senosios LDK ribas. Naujosios LDK sienos kirtimas susijęs su keliaujančio subjekto motyvacijos pokyčiais naratyviniame lygmenyje. Iš pradžių subjekto veikimą modalizuoja *privalėjimas* (diskursyviniame lygmenyje jis reiškiasi per oro stichijai priklausančio vėjo figūrą), tačiau perėjus valstybės sieną (priėmus lėmėjo siūlomą sutartį) subjekto veiksmus ima motyvuoti *norėjimo* modalumas (jis reiškiasi vandens stichijos figūromis, taigi judėjimą pavėjui keičia judėjimas pasroviui). Subjekto *norėjimą* motyvuojanti aksiologija paaikškėja jo programos pabaigoje – į Juodąją jūrą įtekančią Bugo upę *įrėmina* du krantai, kurių viename pažymėtos Vytauto maudyklės (jas siejame su žemiškąja valdžia), o kitame rašoma apie upės vardo sąsajas su Dievu (dangiškąja valdžia). Į Juodąją jūrą įtekančio Bugo žiotis („Ostium Bogi“) laikome subjekto atlikties vieta. Šios utopinės erdvės pavadinimas skaitytinas dviem būdais: Bugo žiotys arba Dievo vartai. Upės vardo sąsajos su Dievu, ortogonalus – nepamatomas, neįmanomas – jūros vaizdas, angelų figūros ir kiti požymiai leidžia tarti, kad ši erdvė sietina su kosmine plotme, alternatyvus jos vardo perskaitymas atrodo logiškas.

Keliaudamas subjektas ne tik juda iš vieno taško į kitą, bet ir per-eina iš vienos erdvės į kitą. Plastiniame lygmenyje ribinės vietos reiškiasi per rėminimą, o diskursyviniam – per sudėtinės erdvės figūras (pelkė, upės slenksčiai ar žiotys žymi transformacijai palankias vietas). Ribinėse LDK žemėlapiu vietose nuosekliai naudojamasi *vertimu*: Baltijos jūros vardas užrašomas dviem kalbomis, o kartušų tekstai aiškina Polesės pelkės, Dniepro slenksčių, Bugo upės vietovardžių kilmę ir verčia juos į lotynų kalbą. Žemėlapiu subjekto kelyje pasitaikančių kliūčių įveikimas iš tiesų yra ne kas kita, kaip semantinio lauko ribos peržengimas – *įvykis*, leidžiantis kalbėti apie kartografinio teksto siužetiškumą ir naratyvumą.

Realizuodamas naratyvinę programą, subjektas paneigia nesiuzetinės žemėlapiu struktūros steigiamą tvarką ir ribų pastovumą, jo judėjimas formuoja teksto siužetą. Be to, keliaudamas akimis skaitytojas nubraižo naują brėžinį, kuriame kelionės maršrutą žyminčios kreivės vientisumo nebetrikdo jokie pertrūkiai. Taip naujai suformuotas diskursas (galbūt egzistuojantis tik skaitytojo sąmonėje) praranda pirminio teksto įgytą siužetiškumą.

Kartografinio teksto erdviškumą produktyvu nagrinėti dviem aspektais: konceptualiuoju ir vizualiuoju. Pirmasis susijęs su tekste veikiančios erdvės prigimtimi (*buvimo* deiksė). Kartografuota aplinka paprastai redukuojama į aibę taškų, tarp kurių esantis nuotolis desemantizuojamas, tokia erdvė funkcionuoja nepertrūkio (tinklo) režimu. Tiriant kartografinio diskurso erdvę būtina aptarti ne tik jos koncepciją, bet ir vizualumą (*atrodyimo* deiksė).

Buvimo ir atrodymo sutapties atveju turime reikalą su tokia schema: į erdvę žvelgiama iš aukštai, iš visur ir iš niekur, nuo stebėtojo niekas nėra paslėpta, tačiau tuo pat metu į jo akiratį patenka tik relevantiški elementai, o tarp jų esantys plotai geriausiu atveju užpildomi spalva. Žemėlapyje šitaip vaizduojama Juodoji jūra. Ortogonalus vaizdas siejamas su atjungimo procedūra. Priešingas įjungimo veiksmas reiškiasi perspektyviniu vaizdu. Jo suponuojamas apžvalgos taškas tampa sakymo vietos ir pasakytos vietos sutapties tašku.

Perspektyviškai gali būti vaizduojami paskiri žemėlapiu elementai (miestai, medžiai, kalnai). Šie taškai tampa vietomis, kur skaitytojas tarsi panyra į iš šalies stebėtą erdvę. Tokiu atveju perspektyva derinama su žemėlapiu būdingu diskretumu. Erdvė vis dar yra ir atrodo

kaip tinklas, tarp taškų įsiterpęs atstumas matomas plika akimi – šitaip vaizduojama Lietuvos teritorija.

Analizė parodė, kad esama ir tokių atvaizdų, kuriuose užkoduotos erdvės tinkliškumas nėra vizualiai išreikštas. Tokio tipo vaizdus dėl jiems būdingos gelmės bei erdvės vientisumo iliuzijos pavadinome perspektyviniais žemėlapiais. Vizualus vientisumas reiškia, kad tokiame tinkle nuotolis tarp taškų yra tiesiogine prasme panaikintas. Šių vaizdų neįmanoma atpažinti iš pirmo žvilgsnio (nes jie neatrodo tokie, kokie yra), jų atpažinimas reikalauja gilesnės analizės ir interpretacinio veiksmo (t. y. žmogiškojo stebėtojo arba, kaip rašoma viename iš žemėlapių kartu su „spectatori humano“). Tokie vaizdai – miestų miniatiūros LDK žemėlapyje – iliustruoja, kokia trapi riba skiria kartografinį diskursą ir dailę.

Susiejus žemėlapiu erdvę su naratyvine subjekto programa paaiškėja, kad kelionė nuo jūros iki jūros žymi perėjimą nuo *audinio* erdvės, perspektyvinio paveikslo (Baltijos jūra) prie *tinklo* erdvės, ortogonalaus žemėlapiu (Juodoji jūra). Tarp šių erdvių įsiterpę LDK miestai vaizdujami kaip perspektyviniai žemėlapijai (tankus *tinklas*). Tai, kad subjekto atliktis siejama su ortogonalium vaizdu, leidžia kalbėti apie kartografinio diskurso vertę ir autoritetą. Kita vertus, istorinės praeities įvilkinimas į kartografinę formą suponuoja, kad istorinį laiką apibrėžia pati erdvė, o žemės paviršiuje įrašyti įvykiai redukuojami iki orientyrų.

Prie žemėlapiu pridėto istorinio geografinio Lietuvos aprašymo analizė parodė, kad *kartografinį efektą* sukelti ir su žemėlapiu konkuruoti gali ir rašytinis tekstas. Ribinė jo padėtis žemėlapiu atžvilgiu (tekstas komponuojamas lapo apačioje) laikytina pranašumu, mat būtent semiotinės erdvės paribiuose vykstantys bruzdėjimai „rengia būsimą struktūrinio branduolio funkcijos perkėlimą į ankstesnio etapo periferiją ir buvusio centro tapimą periferija“¹²⁵. Vienintelis būdas transformuoti žemėlapiu kuriamas reikšmes (rašytinis tekstas siekia ne *užtarti*, bet *perkalbėti* kartografinį diskursą) yra pačiam juo apsimesti – todėl detalus Lietuvos geografijos aprašymas simuliuoja kartografiniam tekstui būdingą sinoptinį, o vėliau keliaujantį žvilgsnį į aprašomą erdvę. Tekste siekiama transformuoti žemėlapyje užkoduotą aksiologiją, nuvertinti istorinę LDK praeitį ir išaukštinti

¹²⁵ Lotman, *op. cit.*, p.10.

taikaus sambūvio su Lenkijos karalyste pažymėtą dabartį. Įdomu, kad kartu su praeitimi tekste nuvertinama ir *viršaus* kategorija, tokiu būdu aprašomas vaizdas perkeliamas į plokštumą ir priartėja prie kartografinio. Rašytinio teksto sukeliamas efektas leidžia suabejoti vizualiąją kartografinio diskurso prigimtimi arba patikėti rašytinio teksto gebėjimu imituoti žemėlapi.

1665 m. išleistos pirmosios „Didžiojo atlaso“ dalies įvade Joanas Blaeu rašė: „<...> geografiniai žemėlapiai yra tiesiog būtini. Jų padedami mes neišeidami iš namų galime kreipti savo akis į tolimas šalis: mes kertame neperžengiamas ribas, saugiai pereiname upes ir jūras; be jokio pasiruošimo klajojame po visą pasaulį. <...> *Tai darome žemėlapiuose ir prie jų pridėtuose aprašymuose.*“¹²⁶ Tai, ką vaizdingai aprašė Blaeu, šiame darbe mėginome apibrėžti struktūriškai.

LITERATŪRA

- Alpers, Svetlana, „The Mapping Impulse in Dutch Art“, in *Art and Cartography. Six Historical Essays*, ed. by David Woodward, Chicago and London: The University of Chicago Press, 1987.
- Anderson, Benedict, „Gyventojų surašymas, žemėlapis ir muziejus“, in Benedict Anderson, *Išivaizduojamos bendruomenės. Apmąstymai apie nacionalizmo kilmę ir plitimą*, Vilnius: Baltos lankos, 1999.
- Blaeu, Joan, *Geographia: qua est cosmographiae blavianae pars prima, qua orbis terrae tabulis ante oculos ponitur et descriptionibus illustratur*, Amstelaedami: Labore & Sumptibus Ioannis Blaeu, 1665.
- Braun, Georg, Hogenberg, Franz, *Civitates orbis terrarum*, III tomas, Cologne: 1581.
- Chomskis, Vaclovas, *1613 m. Lietuvos žemėlapis. Jo analizė ir vertinimas Lietuvos kartografinio vaizdo raidoje. Disertacija geografijos mokslų kandidato laipsnui įgyti*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2004.
- Drėma, Vladas, *Dingęs Vilnius*, Vilnius: Vaga, 1991.
- Dumbliauskienė, Marytė, *Kartografinės komunikacijos pagrindai*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2002.
- Greimas, Algirdas Julien, Courtés, Joseph, *Semiotics and Language. An Analytical Dictionary*, Bloomington: Indiana University Press, 1982.
- Greimas, Algirdas Julien, *Maupassant. The Semiotics of Text*, Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 1988.

¹²⁶ Joan Blaeu, *Geographia: qua est cosmographiae blavianae pars prima, qua orbis terrae tabulis ante oculos ponitur et descriptionibus illustratur*, Amstelaedami: Labore & Sumptibus Ioannis Blaeu, 1665.

- Greimas, Algirdas Julius, „Figūratyvinė semiotika ir plastinė semiotika“, in *Baltos lankos*, Nr. 23, Vilnius: Baltos lankos, 2006.
- Greimas, Algirdas Julius, „Įžanga į laiško semiotiką“, in *Baltos lankos*, Nr. 28, Vilnius: Baltos lankos, 2008.
- Greimas, Algirdas Julius, „Topologinės semiotikos linkui“, in *Baltos lankos*, Nr. 34, Vilnius: Baltos lankos, 2011.
- Greimas, Algirdas Julius, „Žinojimas ir tikėjimas: vienas kognityvinis universumas“, in *Baltos lankos*, Nr. 12, Vilnius: Baltos lankos, 2000.
- Greimas, Algirdas Julius, *Semiotika: darbų rinktinė*, Vilnius: Mintis, 1989.
- Jacob, Christian, *The Sovereign Map: Theoretical Approaches in Cartography Throughout History*, Chicago & London: University of Chicago Press, 2006.
- Kamuntavičius, Rūstis, *Lietuovos įvaizdžio stereotipai italų ir prancūzų XVI–XVII a. literatūroje. Disertacija humanitarinių mokslų daktaro laipsniui įgyti*, Kaunas: Vytauto didžiojo universitetas, 2002.
- Kuzavinis, Kazimieras, *Lotynų–lietuvių kalbų žodynas*, [interaktyvus], Vilnius: Vilniaus universitetas, 2009–2011, [žiūrėta 2012-04-01], prieiga per internetą: <http://www.flf.vu.lt/?id=874>.
- Landowski, Eric, „Régimes d'espace“, in *Nouveaux Actes Sémiotiques*, [interaktyvus], 2010, [žiūrėta 2013-05-11], prieiga per internetą <http://revues.unilim.fr/nas/document.php?id=3344>.
- Landowski, Eric, „Po dvidešimties metų“, in *Baltos lankos*, Nr. 23, Vilnius: Baltos lankos, 2006.
- Lietuva žemėlapiuose*, sud. A. Bieliūnienė ir kt., Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2011.
- Lietuvių kalbos žodynas*, I tomas, Vilnius: Minties leidykla, 1968.
- Lietuvių kalbos žodynas*, IX tomas, Vilnius: Minties leidykla, 1973.
- Lietuvių kalbos žodynas*, X tomas, Vilnius: Mokslas, 1976;
- Lietuvių kalbos žodynas*, XX tomas, Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla, 2002.
- Lotman, Jurij, *Kultūros semiotika*, Vilnius: Baltos lankos, 2004.
- Marin, Louis, „The City in Its Map and Portrait“, in Louis Marin, *On representation*, Stanford: Stanford University Press, 2001.
- Muir, Richard, *Modern political geography*, New York: Macmillan, 1975.
- Thürlemann, Felix, „Paukščių akimis: sakymo struktūra tam tikros rūšies geografiniuose žemėlapiuose“, in *Baltos lankos*, Nr. 30, Vilnius: Baltos lankos, 2007.
- Varenius, Bernhardus, *A compleat system of general geography: explaining the nature and properties of the earth*, London: S. Austen, 1734.
- Лотман, Юрий, Структура художественного текста, in Юрий Лотман, *Об искусстве: структура художественного текста. Семиотика кино и проблемы киноэстетики. Статьи, заметки, выступления, 1962–1993*, Санкт-Петербург: Искусство-СПБ, 1998.

ILIUSTRACIJŲ SĄRAŠAS

1 pav. – Upsalos universiteto biblioteka, Upsala.

4, 10, 11, 13, 14, 16, 17 pav. – iš kn. *Lietuva žemėlapiuose*, sud. A. Bieliūniene ir kt., Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2011, papildyta autorės schemomis.

15 pav. – iš kn. Vladas Drėma, *Dingęs Vilnius*, Vilnius: Vaga, 1991.

Kitos iliustracijos – autorės.

SUMMARY

Semiotics of cartographic discourse: Analysis of the 1613 map of Grand Duchy of Lithuania

Jovita Bružienė

Reading of a map is defined by two different ways of looking: firstly a synoptic gaze grasps the totality of a map, then it locates itself in some particular place and begins to travel – follows linear elements that invite and lead the eye. The reading direction is identified according to fragmentation, topology, framing, central places and layering of the elements. Thus a semiotic approach to a cartographic discourse should begin with an analysis of the plastic level.

The reading direction on the 1613 map of Grand Duchy of Lithuania can be identified to start in the corner of the Baltic sea. The route chosen denies new borders of the country and restores the old boundaries. The subject is motivated by modalities of *having to do* (figuratively represented by the wind) and *wanting* (figuratively – rivers). The former is replaced with the latter by establishing the contract between the subject and the sender. The journey ends in the territory of the Black sea, near the mouth of the Bug river – an utopian space related to the cosmic plane and historical past of Lithuania.

By following the itinerary the subject passes from one space to another, he crosses forbidden borders. The shift through the border of the semantic field is qualified as an event – unit of plot construction (according to Lotman). By implementing the narrative program the subject negates the order of the plotless text; his movement forms the plot – the narrative.

The spatial organization of a cartographic discourse is defined by its conceptual and visual aspects. The former is being related to the nature of space (*being*): the mapped milieu is usually reduced to a network of points, the distance between points is desemantized. When the *being* is combined with the *appearing* the mapped space matches a schema: a territory is seen from above, nothing is hidden, but only relevant elements appear in this view, the space between them is empty. In the map analyzed this scheme is implemented in the depiction of

the Black sea. An orthogonal depiction is related to operation of disengagement, whereas perspective view signifies the opposite.

Some elements of the map are represented in perspective, although the space encoded in these representations belongs to the network regime. The space between the points in these depictions is not only desemantized, but also eliminated. The network is so dense that it looks like a tissue. These depictions (city views in the map) can be called perspective maps.

The narrative program implements a shift from the space of tissue (the Baltic sea is represented in mimetic manner) to the space of network (the Black sea). These opposite terms are linked by the medium term of perspective map, a dense tissue (city views). The performance of the subject is associated with the orthogonal view – this witnesses the authority and value of cartographic discourse.

The analysis of the written description of Lithuania appended to the map reveals that a written text can produce a cartographic effect as well. By simulating a synoptic and traveling gaze and devaluing the *top* category (i.e. – projecting described view onto the surface) it competes with the map and even attempts to transform its meaning.

PRIEDAS

Lietuvos aprašymas 1613 m. LDK žemėlapyje

(Lietuva žemėlapiuose, sud. A. Bieliūnienė ir kt., Vilnius:

Lietuvos nacionalinis muziejus, 2011, p. 388–389)

Palankiajam skaitytojui. Rūpestingai, kaip sugebėdami, parengę šį Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės geografinį žemėlapij, pamatėme, kad reikia dar ką ne ką pridėti apie tos šalies atskiras sritis ir jose gyvenančių žmonių papročius, kad neleistume plisti įvairių autorių raštams ir nuomonėms. Jie savo knygoje daug netiesos apie šią šalį pripasakojo, ir mes stengdamiesi visa tai išaiškinti visą šį kraštą apkeliaavome ir patyrėme, kad jų raštuose daug kas ne tik neatitinka tikrovės, bet dargi prieštarauja jai.

Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė labai plati ir garsi šalis. Ją drėkina žuvingi tvenkiniai, ežerai, didelės ir vandeningos upės, iš kurių žymiausias yra tos, kurios tinka laivybai: Chrononas, dabar vadinamas Nemunu, Rubonas, dabar pavadintas Dauguva, Boristenas, paprastai vadinamas Dniepru, Bugas, Pripetė, Vilija, Berezina, Ščiara,

Šventoji, Nevėžis, Svisločė, Slučė, Lanė ir kitos. Joje gausu puikių girių, kuriose galima medžioti, prisirinkti medaus ir kurios taip pat teikia pakankamai medžiagos namų ir laivų statybai bei pelenų gavimui. Ši šalis iš visų pusių turi gerus, neklaidžius, lengvai važiuojamus kelius (priešingai kai kurių rašytojų nuomonei, kad į ją galima patekti tik žiemą), ir keliautojas, vykdamas iš Lenkijos, gali čia patekti (kaip sakoma) nesušlapęs kojų. Čia gerai dera visų rūšių javai, jie visada prinoksta ir tinkamą derlių duoda. To derliaus gausumą gali paliudyti garsūs Karaliaučiaus ir Rygos uostai, per kuriuos javai, laivais iš Lietuvos atvežti, į užjūrio šalis gabenami. Dėl to dabar lietuviai varo plačią prekybą su kitomis tautomis, nes, be visų rūšių javų: rugių, kviečių, miežių ir kt., jie išveža linų, kanapių, jaučių odų, taukų, vaško, pelenų, dervos, taip pat žvėrelių, ypač kiaunių, bebrų, lapių, kailiukų ir daug ko kito. Nors aukso, sidabro ir vario kasyklų neturi, tačiau šių dalykų visada užteko ir užtenka, ir ne daiktai į daiktą mainomi (kaip kiti rašo). Pinigus ši tauta išleidžia pirkdama įvairius kvėpalus, prieskonius, gėrimus bei auksu siuvinėtus šilkinus audinius.

Dabar šioje šalyje gausu miestų, miestelių ir kaimų, iš kurių žymiausias yra Vilnius, visos valstybės sostinė, garsus ir labai didelis miestas, kartu su priemiesčiais užimantis dvi vokiškas mylias, įsikūręs Vilijos ir Vilnios santakoje. Iš jų ta, kuri davė miestui vardą, yra mažesnė, o kita – ir didesnė, ir tinkama laivybai. Nuplaukusi žemyn keturiolika mylių, prie Kauno ji įteka į Nemuną.

Pačiame mieste daug puikių pastatų, tiek valstybinių, tiek privačių. Medinių namų šiuo metu yra nedaug, ir jie stovi tolimesnėse, nuošalesnėse vietose bei priemiesčiuose. Yra taip pat dvi pilys, ne tiek stiprios, kiek gražios: viena stovi vadinamame Bokšto kalne, dar pagonybės laikais statyta, tačiau dėl senumo jau apgriuvusi; kita stovi slėnyje, kur Vilnia įteka į Viliją ir kur už dideles lėšas buvo pastatyta šv. Stanislovo garbei vyskupystės bažnyčia. Be to, mieste yra daug puošnių Romos tikėjimo ir rusų apeigų bažnyčių, veikia Jėzaus draugijos akademija, garsi įvairiais mokslais. Prie graikų apeigų bazilikos, pavadintos Palaimintosios Mergelės Marijos vardu, savo būstinę turi rusų metropolitas. Šioje kunigaikštystėje yra ir kitos Romos tikėjimo vyskupystės, būtent Žemaičių ir Janovo, kitaip vadinamo Lucko. Yra ir graikų apeigų vyskupų, žmonių *vладыкомis* vadinamų, priklausan-

čių Romos bažnyčiai, jos priklausomybei pasidavusių 1596 metais. Jų katedros yra Polocke ir Pinske.

Šioje kunigaikštystėje gražiai klesti dvi kolegijos: Polocko, kurią įkūrė Lenkijos karalius Steponas, laimėjęs daug pergalių prieš Maskvą, ir Nesvyžiaus, įsteigta to miesto kunigaikščio. Reikšmingi taip pat karališkieji miestai: Trakai, Kaunas, Gardinas, Brasta, Polockas, Minskas, Mogiliovas, Naugardukas ir kunigaikščių – Sluckas, Nesvyžius ir Biržai.

Mažesniuose miestuose rečiau rasi hipokaustų. Namų viduryje statomos krosnys duonai kepti bei valgiui virti ir (kaip ir kitose kaimyninėse provincijose) nėra dūmtraukių. Dūmai išeina pro duris, langus ir tam tikrą lango pavidalo skylę lubose, niekad niekam neišgraužia akių (kaip kai kas tvirtina). Tas pat ir kaimuose, išskyrus dvarus ir kilmingųjų rūmus, kurie paprastai yra daug erdvesni ir patogesni. O didikai turi gražius rūmus ar pilis, išpuoštas užsienietiškais papuošalais ir viduje apstatytas įvairiais rakandais. Kai kurios iš jų apsuptos mūro sienomis, pylimais ir turi daug kariškų pabūklų.

Žemaitijos kaimiečiai žiemą gyvena ilgose trobose, nepanašiose į šalną (kaip daugelis teigia ir, vadovaudamiesi kitų, man atrodo, pasakojimais, klysta). Trobos viduryje užkuriamas židinys, prie kurio kaimiečiai šildosi ir verda valgį. Ten laikomi naminiai gyvuliai ir namų manta, nors turi jie ir dideles viralines. Kaip tvirtina Cromeris pirmoje knygoje „Apie Lenkijos padėtį“, žmonės taip daro dėl gyvulių, kad jie per šalčius, kurie būna čia labai dideli, nesušaltų.

Apie lietuvių kilmę ir Lietuvos vardą rašytojai įvairiai rašo ir įvairias nuomones reiškia, bet mes, kad būtų trumpiau, jų nekartosime ir tais dalykais besidomintiems patarsime pasiskaityti Mechovijaus IV knygos 39 skyrių ir II knygos 2 skyrių apie Lietuvą, Jodoko Decijaus apie Jogailos giminę ir t. t., bet apie tai užteks, o dabar pereisime prie lietuvių naujųjų papročių.

Lietuvių tauta džiaugiasi daugeliu laisvių. Ji yra labai draugiška, civilizuota ir svetinga, nepažįstamus ne tik mielai pas save priima, bet ir pavaišina, pakviečia lankytis ir gražiai palydi. Papročius tų, su kuriais gyvena, ypač svetimųjų, lengvai priima. Kare ypač pasižymi raiteliai, į karą joja grynaveisliais žirgais, o ne tais mažais ir silpnais arkliais (kaip kai kas rašo), kuriuos naudoja ūkio darbams. Kai kurie didikai, nepaisydami išlaidų, laiko kaimenes žirgų, atsivežtų iš

Italijos, Vokietijos ir Turkijos. Ginklai tokie pat kaip lenkų. Kariauja tik tada, kai esti užpulti, ir ne tik žiemą, kaip rašo kitataučiai istorikai, nepažįstantieji provincijos tvarkos.

Lietuvių rūbai gana puošnūs, pasižymi įvairumu. Žmonės gyvena švariai. Be nupenėtų galvijų ir visokių gyvulių bei naminių paukščių mėsos, valgo laukinius gyvulius, paukščius ir žuvis, pridėję įvairių prieskonių ir įdarų. Iš medaus, vandens ir apynių daro gėrimą, kuris, pridėtas vyšnių sulčių ir įvairių prieskonių, didikų namuose užkastas ir palaikytas šimtą su viršum metų, savo skoniu ir aromatu, regis, net malvazijos vyną pranoksta. Vyną vartoti pradėjo ne taip seniai, bet taip įprato, kad dabar net prastuomenė pokyliuose jį geria. Jis vežimais gabenamas iš Vengrijos, o iš Ispanijos, Prancūzijos ir nuo Reino pristatomas į Lietuvą laivais per Karaliaučių ir Rygą.

Kaimiečiai gyvena vargingai ir skurdžiai. Valgo juodą duoną, maitinasi daržovėmis ir galvijų, kurių laiko dideles bandas, mėsa. Per iškilmingas šventes geria degtinę, alų ir vandeniui atskiestą midų, bet šių dalykų jie rečiau ragauja.

Lietuviai, atmetę bjaurų demonų garbinimą, Kristaus tikėjimą priėmė tada, kai Lietuvos didysis kunigaikštis Jogaila vedė Lenkijos karalienę Jadvygą ir kartu su broliais Vytautu, Borisu ir Švitrigaila 1386 m. vasario 14 dieną Krokuvoje iš Gnezno arkivyskupo Bodžantos priėmė krikštą (tada buvo padėtas Lenkijos ir Lietuvos sąjungos ir unijos pagrindas); jų pavyzdžiu pasekė Lietuvos kilmingieji, ir prastuomenė mielai priėmė krikštą, o priėmusi tikėjimą išlaikė jį iki šiol, kai jau mūsų laikais iš Vokietijos į Lenkiją atėjusi erezija taip pat ir Lietuvą užkrėtė, bet Lietuva pagal krikščioniškus papročius, kaip ir kitos katalikiškos tautos, tebegyvena. Senuosius savo papročius, apie kuriuos Enėjas Silvijus rašo, visai atmetė, ir reikia manyti, kad jau arba visiškai jų išsižadėjo, arba kad jų protėviai niekuomet jų ir neturėjo, o tai labiau panašu į tiesą.

Taigi ši palaiminga kunigaikštystė, atnaujiniusi ir sustiprinusi ankstesnes sutartis, vieningu susitarimu 1569 m. susijungė su Lenkijos karalyste į vieną valstybę ir tarsi visiškai suaugo į vieną kūną, išsaugodama savo teises ir laisves (mat savo institucijas ir pareigūnus Lietuva tebeturi kaip ir anksčiau). Susijungimas įvyko visų pritarimu ir ne iš baimės, kaip kai kas nežinodamas tvirtina, nes laimingai susijungusios pusės viena kitai padeda prieš bendrus priešus. [Mielas

skaitytojau], jeigu norėsi apie tuos dalykus daugiau sužinoti, kreipkis į istorikus, nes mes čia trumpai išdėstėme tai, ką reikia pasakyti, kad būtų įrodyta teisybė ir norėdami ištaisyti kai kurių istorikų klaidas. Jeigu pats čia būtum, ir tu ne ką kita pastebėtum, o tai, ką iš mūsų sužinojai. Tuo tarpu lik sveikas ir šį kilniojo kunigaikščio veikalą, jo didžiules išlaidas ir pastangas, kad jis būtų tęsiamas, ir mūsų šitą, nors ir menką, darbą palankiai priimk ir gera valia įvertink. Lik sveikas ir laimingas.

T. M. LEN(KU) GEOGRAFAS